

भूमि अधिकार

वर्ष १६ | पूर्णाङ्क ५६ | चैत २०७७

भूमि आयोग : अवसर र चुनौती

सरकारी जमिन कब्जाको
नयाँ स्वरूप

.....
किसानविनाको कृषि

.....
भूमि अधिकार
आन्दोलन र अगुवा

भूमि अधिकार

वर्ष १६ | पूर्णाङ्क ५६ | चैत २०७७

अवसरको सदुपयोग गरौं...४
किसानविनाको कृषि...५
भूमि आयोग : अवसर र चुनौती...७
महिला र खाद्य सुरक्षा...१०
अधिकार, आन्दोलन र सङ्गठन...१२
भूमि अधिकार आन्दोलन र अगुवा ...१४
सरकारी जमिन कब्जाको नयाँ स्वरूप...१७
दिगो विकास र खाद्य सुरक्षाका लागि भूमि अधिकार...१९
भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोगसँग अपेक्षा...२२
कोरोनाले चिनाउँदैछ माटो...२४
भूमि अधिकार अभियानमा मेरो सिकाइ...२५
कृषि क्षेत्रमा वैदेशिक लगानीको औचित्य र आवश्यकता...२७
हामीलाई खोइ खाना, छाना र नाना ?...२९
सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्रको नयाँ रणनीतिपत्र
(२०२०-२०२५) ...३१

CSRC
आत्मनिर्भर केन्द्र

प्रकाशक :
सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र (सिएसआरसी)
पोस्ट बक्स नम्बर : १९७९०, भूमिघर, टोखा-७, काठमाडौं, नेपाल
फोन : ९७७-१-४३६०४८८६, फ्याक्स : ९७७-१-४३५७०३३
इमेल : landrights@csrcnepal.org, वेबसाइट : www.csrcnepal.org

ग्राफिक डिजाइन :
विक्रम चन्द्र मजुमदार | bmajumdar33@gmail.com

आवरण तस्विर : बर्दिया जिल्ला, बारबर्दिया
नगरपालिका, वडा नं. ७ मा रहेको वनफाडाको
भूमिहीन बस्ती ।

अवसरको सदुपयोग गरौं

यतिबेला मुलुकका सबै जिल्लामा भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग क्रियाशील छ। भूमिहीन सुकुमबासी, भूमिहीन दलित र अव्यवस्थित बसोबासीको समस्या सुल्झाउने मुख्य उद्देश्यसहित कार्यरत आयोग यतिखेर लगत सङ्कलनमा व्यस्त छ। जसले मुलुकभर जग्गा पाउन योग्य परिवार पहिचान गर्नेछ भने उनीहरूलाई उपलब्ध गराउन आवश्यक पर्ने जग्गा र त्यो कसरी उपलब्ध हुन सक्छ भन्ने निकर्षाल पनि गर्नेछ।

यो आयोगको महत्वपूर्ण पक्ष भनेको स्थानीय तहसँग मिलेर काम गर्नु हो। सोभो अर्थमा भन्दा लाभग्राही पहिचान गर्ने र प्रमाणीकरणसमेतको अधिकार स्थानीय तहलाई नै दिइनु निकै सुभ्रुभ्रपूर्ण कार्य हो। आफ्नो क्षेत्रमा बस्नेहरूको भूमिहीन हो र को होइन भन्ने जानकारी स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिलाई जति अरु कसैलाई पनि हुन्न। त्यसमाथि आफ्नो क्षेत्रमा रहेका ऐलानी, पर्ती जमिनको आँकडा पनि स्थानीय सरकारलाई बढी थाहा हुन्छ। त्यसैले स्थानीय सरकार भनिने स्थानीय तहसँग मिलेर आयोगले गरिरहेको काम पक्कै पनि परिपक्व हुने देखिन्छ।

एकातिर आयोग यसरी स्थानीय सवालमा स्थानीय सरकारसँग हातेमालो

गरेर अघि बढेको मात्रै हैन, मुख्य जिम्मेवार नै उसैलाई बनाएर अघि बढिरहेको छ। अर्कोतिर वर्षौंदेखि ट्याक्कै यही मागका लागि आन्दोलनरत राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च र अरू सहयोगी संस्थाहरू यो अभियानलाई सघाउन लागिपरेका देखिएका छन्। जसले आयोगको काममा मद्दत पुग्ने देखिँदैछ।

तर कतिपय स्थानीय तहले नै आयोगको यो पुनित कार्यमा भाँजो हाल्ले गरेका घटना पनि सार्वजनिक भएका छन्। खासगरी वन कार्यालय जस्ता केही सरकारी अड्डा पनि भूमिहीनको जमिन पाउने अधिकारविरुद्ध खडा भएका खबर सुनिएका छन्। अनि कतिपय नियमगत कमजोरीका कारण पनि भूमिहीनहरू जमिन पाउने यो अवसरबाट वञ्चित हुने स्थितिमा छन्। खासगरी विदेशमा भएका, नागरिकता नभएका, व्यावहारिकरूपमा मात्र छुट्टिएका जस्ता समस्या यस क्रममा बाधक देखिएका छन्।

आवासको अधिकार नेपाली जनताको नैसर्गिक अधिकार हो। यसलाई हाम्रो संविधानले नै सुनिश्चित गरेको छ। अहिले वर्तमान सरकारले जनताको यही संवैधानिक अधिकार परिपूर्ति गराउने उद्देश्यले भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन

गरेको हो। जसले यसअधिका यस्तैखाले आयोगहरूले अधुरा छाडेका कामसमेत पूर्ण गर्ने जिम्मेवारी पाएको छ। यस अर्थमा यो आयोग यसअधिका अरू आयोग जस्तै पक्कै होइन।

यो कुरा बुझेर भूमिहीनहरू आयोगको उद्देश्यअनुसार जग्गा पाउन आफू पनि सजग रहन आवश्यक छ। 'खोलो कहिल्यै धाउँदैन, तिर्खा लाग्ने धाउनुपर्छ' भन्नेभैँ प्रक्रियामै सामेल नहुनेलाई आयोगले घर घरमै गएर जग्गा धनी पुर्जा वितरण गर्दैन। त्यसका लागि प्रक्रिया बुझ्ने, यसमा सामेल हुने, नियमहरू पूरा गरेर मागदाबी गर्ने जस्ता कार्यमा संलग्न हुनैपर्छ। नजानेका कुरा भूमि अधिकार अभियानकर्ता तथा सम्बन्धित कार्यालयहरूबाट थाहा पाउन सकिन्छ। आयोगका प्रकाशन, वेबसाइट आदिले पनि यसमा मद्दत गर्न सक्छन्। यसरी सबै कुरा बुझेर लागिपरेमा मात्र भूमिहीनले जमिन पाउने अवस्था सिर्जना हुन्छ। अर्कोतर्फ आयोगको उद्देश्य पनि पूरा हुन्छ।

त्यसैले भूमिहीनहरूले सरकारले आफ्ना लागि आयोग गठन गरेको बुझेर आफ्नातर्फबाट निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका समयमै नियमानुसार सम्पन्न गर्नुपर्छ। अनिमात्र संविधानप्रदत अधिकार प्राप्तमा सघाउ पुग्नेछ। यसको मतलब, सरकार, आयोग, अभियन्ता आदिले चाहिँ केही गर्नुपर्दैन भन्ने होइन, सबैले आआफ्नो भूमिका पूरा गर्नुपर्छ। तर पुस्तौंदेखि पीडित हुँदै आएको र लामो समयदेखि यही मागका लागि लड्दैसमेत आएकाले सबैभन्दा मुख्य भूमिका भने भूमिहीनकै हुन्छ। यो कुरा बुझेर आजैदेखि आफ्नो स्थानीय तह, आयोगको जिल्ला कार्यालय, अभियन्ता र सरोकारित व्यक्ति/संस्थासँग सम्पर्कमा रही अग्रसर भए मात्र अवसरको सदुपयोग हुन सक्छ। पछुताउनुपर्ने अवस्था कसैका लागि पनि सुखद हुन सक्दैन।

जगत बस्नेत

किसानविनाको कृषि

थारू समुदायको भूमि पहुँच र स्वामित्वका विषयमा अध्ययन गर्न गत वर्ष मध्य तथा सुदूरपश्चिमका केही जिल्ला गएको थिएँ। त्यहाँका विभिन्न सरोकारवाला भेट्ने क्रममा एक जिल्ला समन्वय समितिका प्रमुखसँग भेट भयो। उहाँ नेकपाबाट निर्वाचित हुनुहुँदोरहेछ। किसानलाई जमिन दिनेबारेमा उहाँले सुनाउनुभयो- अब थारूलाई जमिन दिने होइन, चक्लाबन्दी गरेर जमिनको ठूलो चक्लाबाट फार्म बनाउने र त्यसमा उनीहरूलाई रोजगारी दिने। अब साना खेतिले काम गर्दैन। साना खेती गच्यो कि त घाटा छ वा जग्गा जोत्यो कि ऊ घाटामा छ। साना किसानले खेती र प्रविधिमा पनि लगानी गर्दैनन्। अरू देशले कृषिमा ठूलो अनुदान दिएर ठूला फार्महरू विकास गरेका छन्। अब हाम्रो जिल्लामा खेतीको वरिपरि

रिडरोड बनाउने अनि सबै जमिनलाई एउटे चक्लाभित्र ल्याउने र फार्ममार्फत खेती गर्ने हो। २०० वा ५०० विघा वा त्यो भन्दा बढीको चक्लामा परिणत गराउने। अहिलेका साना किसानलगायत मोही, अधिया कमाउनेलाई त्यही फार्ममा रोजगारी दिने हो। मानिस रोजगारीका लागि गल्फ (विदेश) गएको छ, इन्डिया गएको छ।

उहाँको तर्क छ- 'अब औद्योगिक र यान्त्रिक कृषिमा जानुपर्छ।' उहाँले आफ्नो जिल्लामा गर्न लागेको योजनाको अवधारणा पनि सुनाउनुभयो। उहाँका अनुसार प्रदेश सरकारले एउटा गाउँपालिका/नगरपालिकालाई ५० लाख, सङ्घीय सरकारको ५० लाख, संसद् विकास योजनाको ५० लाख, नगरपालिकको ५० लाख गरी २ करोडको

एउटा बजेट बनिरहेको छ।

उहाँले भन्नुभयो- 'सबै साना किसान वा मध्यम किसानको जमिन एकीकृत गर्ने योजनामा लागेका छौं। विदेशी प्रविधि ल्याउने योजना छ। विदेशी प्रविधिका लागि ८ अर्ब रुपियाँ सङ्घीय सरकारलाई छुट्याउन अनुरोध गरिएको छ। भूमिहीन, अधिया वा ठेकामा जोतेका किसानलाई बाइप्रोडक्ट (उत्पादनमा आधारित) मा रोजगारी दिने हो। उनीहरूले कृषिमा काम गर्न परेन। बाइप्रोडक्टमा काम दिएर रोजगारीको ग्यारेन्टी गर्ने हो। जग्गा सबै फार्मको नाममा ल्याउने।' उनले थपे- अमेरिकामा ३ प्रतिशतले खेती गरेर विश्वलाई खुवाउँछ, यहाँ हामीकहाँ ६५ प्रतिशत हुँदा पनि खाद्यान्न अभाव छ। अब ५ वा १० कठ्ठा खेती गरेर किसान हुँदैन। ५०० विघा खेती गरेर प्रविधि र यान्त्रिकीकरण गरे मात्रै ऊ किसान हुन सक्छ। त्यसैले अब साना किसान वा मोही अधिया कमाउने फार्मको कर्मचारी भएर काम गर्छन्।

कुराकानीकै क्रममा उहाँले भन्नुभयो- हाम्रो जिल्लामा जमिनदारको सङ्ख्या बढी छ। जमिन प्रशस्त छ। सयौं फार्म विकास गर्न सकिन्छ। उहाँको भनाइअनुसार सरकारका कार्यक्रमले कृषिका व्यावसायिक फार्महरू विकास हुँदैछन् र किसानहरू फार्मका कामदारमा परिणत हुँदैछन्। कृषि अब कम्पनीहरूको खेती हुँदैछ। किसानहरू अब ती कम्पनीका खेताला कर्मचारीमा परिणत हुँदैछन्।

उहाँले जे प्रस्तुत गर्नुभयो र अहिले देशमा जे हुँदैछ, पुँजीवादी कृषि प्रोजेक्ट। यसले किसानलाई विस्थापित गर्दै गइरहेको छ।

कम्युनिस्ट पार्टीका जनप्रतिनिधिबाट साना किसानलाई सिध्याउने र फार्म बनाउने योजना प्रस्तुत हुनु सरकार र नेकपा आफैँमा पुँजीवादी र वर्गीय कृषिमा लागेको छ भन्ने प्रष्ट हुन्छ। हालसालै सरकारले कृषिमा वैदेशिक लगानी खुला गर्नु पनि पुँजीवादी विकास र किसानलाई बजारको खेताला वा ज्यालादारी बनाउने योजनाभित्रको नीति र कार्यक्रम हो।

'खेती किसानका धनीहरू' शीर्षकमा अन्नपूर्ण पोस्टमा दुई वर्षअगाडि समाचार

छापियो । पवन शारडाको ३० विघा जमिनमा हाइब्रिड कृषि, मीनबहादुर गुरुङको पूर्वी क्षेत्रमा ५० हजारलाई रोजगारी दिने कृषि फार्म, ज्योति समूहको बाराको परवानीपुरमा कृषि फार्म, राजकुमार गोल्लुङको कृषि फार्म, सुरज वैद्यको, चिया, कफी र पोल्ट्री फार्म, सिपी शर्माको अस्ट्रिच पालन रूपन्देही र दाङमा, शोभाकान्त ढकाल पोल्ट्री फार्म स्याङ्जामा, शशी पौडेलको गाई फार्म, गुणचन्द्र विष्टको ७ अर्बको ह्याचरी आदि । हालसालै गोल्यान समूहले भ्रामामा २०० विघा जग्गामा कृषि फार्म सञ्चालन गरेको छ । यस्ता कृषि कम्पनी विकासले देखाउँछ- अब कृषि किसानको हातबाट बाहिर जाँदैछ, किसान कम्पनीका ज्यालदारी खेताला भएका छन् र हुनेछन् ।

माथिका उदाहरणले कृषि क्षेत्र धनीहरूको हातमा सरकारले दिँदैछ । सरकार रोजगारी दिन्छौं भन्दा मख्ख छ, तर पुँजीवादले ल्याउने वातावरणीय सङ्कट र आर्थिक असमानताबारे ध्यान पुगेको छैन ।

यी माथिका कुराले के देखाउँछ भने अब किसानले खेती गर्नु भनेर जमिन किन्न सक्दैनन् । जमिनको मूल्य किसानमैत्री छैन । सरकारका नीति र कार्यक्रमले जग्गाको मूल्य आकासिएको छ । किसानले ऋणमा जमिन किन्न सक्दैनन् । किसान व्यावसायिक खेतीका लागि प्रविधि किन्न पनि सक्दैनन् ।

अब कृषिका लागि जमिन किन्न सक्ने भनेको फार्मका मालिक, कम्पनीका मालिक, उद्योगपति, केही धनीहरू र जग्गा प्लट गर्नेहरूले मात्रै हो । त्यसैले कृषि जमिन अब किसानबाट कम्पनी र फार्मका मालिकमा जाँदैछ र सरकार त्यसलाई सहयोग गर्दैछ । यसको उदाहरण सङ्घीय सरकार किसानलाई विस्थापित गर्ने प्रविधि भित्र्याउन ठूलो रकमको बजेट विनियोजन गर्ने कृषिमा वैदेशिक लगानीलाई खुला गर्ने नीतिमा पुगेको छ । अनि किसान कसरी बाँकी रहन्छन् ?

कार्ल मार्क्सका भाषामा, पुँजीवादमा किसानलाई खेतीबाट उखल्ने (अपरुटिड) गरिन्छ । किसान खेतीबाट उखेलिसकेपछि उनीहरूको विकल्प कि कम्पनी वा फार्मको खेताला हो । पुँजीवादले साना किसान र

केही क्षेत्रमा मध्यम किसानलाई जमिनको सम्पत्तिबाट अलग्याएर श्रम सम्पत्तिमा सीमित राखिदिने चरित्र बोकेको हुन्छ । यसरी किसानलाई खेतीबाट उखल्ने काम वर्गीयरूपमा मात्रै हुन्छ । पुँजीवादमा माथिल्लो आर्थिक हैसियत बनाएका वर्गले तल्लो आर्थिक वर्ग अर्थात कमजोरलाई

**अब कृषिका लागि
जमिन किन्न सक्ने
भनेको फार्मका मालिक,
कम्पनीका मालिक,
उद्योगपति, केही धनीहरू
र जग्गा प्लट गर्नेहरूले
मात्रै हो । त्यसैले कृषि
जमिन अब किसानबाट
कम्पनी र फार्मका
मालिकमा जाँदैछ र
सरकार त्यसलाई सहयोग
गर्दैछ । यसको उदाहरण
सङ्घीय सरकार
किसानलाई विस्थापित
गर्ने प्रविधि भित्र्याउन
ठूलो रकमको बजेट
विनियोजन गर्ने कृषिमा
वैदेशिक लगानीलाई खुला
गर्ने नीतिमा पुगेको छ ।**

सम्पत्तिका नाममा श्रम मात्र गर्न सक्ने अवस्था बाँकी राखेर उखल्ने कार्य हुन्छ ।

उखल्ने काम आर्थिक र यससँग जोडिएको राजनीतिक र अतिरिक्त आर्थिक प्रक्रियाबाट मात्र सम्भव हुन्छ । यसरी उखेलिएका किसानले दिने भनेको सस्तो श्रम नै हो । उनीहरू फार्म, उद्योग र बजारका श्रमिकमा परिणत हुन्छन् । यस्तो सस्तो श्रमबाट नै पुँजीपतिले बचत उत्पादनको पुनर्उत्पादन गर्छन् । यसलाई मार्क्सका भाषामा विस्तारित पुनर्उत्पादन (एक्सपानडेड रिप्रोडक्सन) भनिन्छ । यो प्रक्रिया चलिरहन्छ र बढी पुनर्उत्पादन गर्नेहरू अझ आर्थिक र राजनीतिकरूपमा शक्तिशाली हुँदै जान्छन् । यसैका नाममा विभिन्न फाउन्डेसन खुल्छन्, ती फाउन्डेसन तिनकै वकालतका लागि स्थापना भएका हुन्छन् र कति गैससले यिनै फाउन्डेसनबाट झोत ल्याएर तिनैको वकालत गर्छन् ।

मार्क्सका अनुसार पुँजीवादको अर्को विशेषता बजारको विस्तार हो । बजार विस्तारका लागि पनि किसानलाई खेतीबाट नउखली सम्भव छैन । बजार विस्तारका लागि गाउँका मानिसलाई सम्पत्तिबाट अलग गराउनुपर्छ । पुँजी बढाउन पनि बजार नै चाहिन्छ । पुनर्उत्पादन र नाफाविना पुँजी बढ्दैन । नाफाका लागि उत्पादनको मोबिलिटी चाहिन्छ । त्यसैले पुँजी भएर बाँच्नका लागि पनि बजार चाहिन्छ ।

एउटा प्रकारको पुँजी अर्को प्रकारको पुँजीसँग साटासाटा हुनुपर्छ, त्यसबाट नाफा लिएपछि पुँजी बढ्छ । पुँजीवादी कृषिमा नाफा बढाउन र पुनर्उत्पादन गर्न श्रम शोषणविना सम्भव छैन । यसै सन्दर्भमा मार्क्सले पूर्ण पुँजीवादमा किसानको मृत्यु हुन्छ (डेथ अफ पिजन्ट) वा किसान किसान रहँदैन र ऊ खेताला वा मजदूरमा परिणत हुन्छ भनेका छन् । त्यसैले नेपाली अर्थतन्त्र वा कृषि किसानी (पिजन्ट) बाट फार्म वा कम्पनी कृषिमा परिणत भइराखेको छ र किसान फार्मका खेताला र कर्मचारीमा परिणत भइरहेका छन् । किसानी अर्थतन्त्रको अन्त्य र मृत्यु भइराखेको छ । हामी किसानविनाको कृषिको कल्पना गरिराखेका छौं, समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रमा । ●

जगत देउजा

भूमि आयोग : अवसर र चुनौती

मूलतः भूमिहीनता र अव्यवस्थित बसोबासीको सवाललाई सम्बोधन गर्न सरकारले भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन गरेको वर्ष दिन पुन लागेको छ । आयोगको जिम्मेवारी संविधानमा उल्लिखित आवास, खाद्य, सामाजिक न्यायलगायतका मौलिक अधिकारको प्रत्याभूतिसँग प्रत्यक्ष जोडिएको छ । भूमिसम्बन्धी ऐनमा व्यवस्था भई गठन गरिएको यस आयोगले के/कसरी काम गरिरहेको छ ? कि कतै यो आयोग पनि फगत अर्को एउटा आयोग मात्र हुन पुग्ने हो ? आगामी योजना र रणनीतिहरू के कस्तो छ ? आदि विषयमा समीक्षा गर्ने हिसाबले यो लेख तयार पारिएको छ ।

नेपालको कुल क्षेत्रफलको लगभग २८ प्रतिशत आवादी छ । यसमध्ये करीब ७५ प्रतिशत जमिनको नाप जाँच सम्पन्न भइ दर्ता भ्रैस्ता र प्रमाणपुर्जा तयार भएको छ । आवादी क्षेत्रको बाँकी लगभग २५ प्रतिशत जग्गामा लामो समयदेखि नागरिकको बसोबास, आवाद कमोद भए पनि सो क्षेत्रको नाप नक्सा वा दर्ता भ्रैस्ता कायम हुन नसकेको र बसोबासीले जग्गा धनी प्रमाणपुर्जा प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था छ ।

यसबाट नागरिकले आफूले लामो समयदेखि आवाद कमोद गरेको, बसोबास गरिआएको जग्गामा आफ्नो स्वामित्वको सुरक्षाको अनुभूति गर्न नसकेको, विभेदपूर्ण अवस्थाका कारण आत्मसम्मान र स्वाभिमानपूर्ण आत्मनिर्भर जीवन यापन गर्न नसकेको, जग्गा धनी प्रमाणपुर्जाको अभावमा

त्यसको प्रयोगबाट हुन सक्ने सम्भावित आर्थिक लाभहरू लिन सकिने अवसरबाट वञ्चित हुनुपरेको अवस्था छ । त्यस्तै राज्यले त्यस्तो जग्गा आधिकारिक जग्गा प्रशासन प्रणालीमा दर्ता नभएको र औपचारिक किनबेच नहुने भएका कारण दर्तामार्फत प्राप्त हुने राजस्व, रजिस्ट्रेसन दस्तुर, लाभ कर, मालपोत तथा सम्पत्ति कर जस्ता रकमबाट सङ्कलन हुन सक्ने अबैको रकम गुमाइरहेको अवस्था छ ।

अनौपचारिक भूस्वामित्वबाहेक हजारौं परिवार भूमिहीन एवं सुकुमबासीहरू आफू बसोबास गरिरहेको जमिनको स्वामित्वबाट वञ्चित छन् । उनीहरू कतिपय असुरक्षित स्थानमा बसोबास गरिरहनुपरेको छ । जीविकोपार्जनका लागि ज्याला/मजदूरी वा अन्य मुलुकमा श्रम गर्न जाने दूतो सङ्ख्या यही वर्ग हो । यसका अलावा बँधुवा श्रम सम्बन्ध अझै पनि पूर्णरूपले अन्त्य हुन सकेको छैन । भूमिहीन एवं सुकुमबासीहरूको व्यवस्थित र वास्तविक लगत छैन । जोखिम क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेका भूमिहीन एवं सुकुमबासीहरू बर्सेनि विपद्को मार खेपिरहेका छन् । भूमि अधिकारबाट वञ्चित हुनुको असर गरिबी र हिंसा वृद्धिमा समेत परेको छ ।

भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी, अव्यवस्थित बसोबासीलगायतको सामाजिक न्याय र जीवनस्तर सुधारका लागि भूमिको समन्यायिक वितरण र दिगो व्यवस्थापन जरूरी छ । यो भूमि नागरिकको खाना, आवास र स्वतन्त्रता जस्ता मौलिक अधिकार

प्राप्त गर्ने सुनिश्चितताको आधार हो । भुइँ तहका नागरिकलाई लोकतन्त्रको अनुभूति गराउनुका साथै देशको समग्र आर्थिक तथा सामाजिक उन्नतिका लागि पनि लामो समयदेखिको भूमिसम्बन्धी समस्या निरूपण हुन आवश्यक छ ।

भूमिहीन दलितलाई जग्गा उपलब्ध गराउने, मुक्त कर्मैया, कमलरी, हरुवा/चरुवा, हलिया, भूमिहीन, सुकुमबासी पहिचान गरी बसोबासका लागि घर/घडेरी तथा जीविकोपार्जनका लागि कृषियोग्य जमिन वा रोजगारीको व्यवस्था गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था छ । सँगै उनीहरूलाई पुनर्स्थापन गर्ने, भूमिको दिगो उपयोग र कृषियोग्य भूमिमा किसानको अधिकार सुनिश्चित गर्नेसमेत संविधानको भावनालाई मूर्त रूप दिन उपलब्ध जमिनको यथोचित व्यवस्थापन आवश्यक छ । संविधानको यही व्यवस्थालाई मूर्त रूप दिन भूमिसम्बन्धी समस्याहरूलाई समाधान गर्नु अति आवश्यक भएको छ ।

भूमिहीन सुकुमबासीलाई जग्गा उपलब्ध गराउन तथा अव्यवस्थित बसोबासीलाई व्यवस्थापन गर्ने प्रयोजनका लागि भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५२ ख. को उपदफा (६) बमोजिम नेपाल सरकारबाट भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन भएको हो । यस आयोगको समयावधि ३ वर्ष छ । ३ वर्षमा काम हुन नसकेमा २ वर्ष थप्न सकिने व्यवस्था छ । भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी तथा अव्यवस्थित बसोबासीहरूको आवास र भूस्वामित्व सुनिश्चित गर्दै न्यायपूर्ण भूमि व्यवस्था स्थापित गर्न योगदान गर्ने आयोगको अठोट छ ।

आयोगको प्रमुख उद्देश्यमा भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी तथा अव्यवस्थित बसोबासीहरूको वास्तविक लगत तयार गरी अभिलेखीकरण गर्ने, आवासविहीन नागरिकका परिवारलाई भूमि उपलब्ध गराइ योजनाबद्ध, एकीकृत र सुरक्षित बस्ती निर्माणमा मद्दत गर्ने, कृषि कर्ममा संलग्न भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी तथा अव्यवस्थित बसोबासीलाई कृषिका लागि जमिन उपलब्ध गराउने वा स्वामित्व कायम गर्ने जोखिम क्षेत्रलगायत कानुनले बस्न वा खेती गर्न नहुने भनी

तोकेको स्थानमा बसोबास गरेका वास्तविक भूमिहीन परिवारलाई योजनाबद्ध ढङ्गले स्थानान्तरण गर्ने आदि रहेको छ। यही उद्देश्य पुरा गर्नलाई कोभिड र राजनीतिक आरोह/अवरोहलाई समेत चिर्दै केही महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल गरेको छ तर यो अपेक्षित भन्दा कम हो।

७७ वटै जिल्लाका करिब ५ सय स्थानीय तह र आयोगबीच समझदारी भई १८६ स्थानीय तहमा लगत सङ्कलन कार्य भइरहेको छ। एकिन विवरण सङ्कलनका क्रममा भए पनि करिब १० लाख भूमिहीन र अव्यवस्थित परिवारको लगत लिने कार्य सम्पन्न भएको छ। भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान सूचना प्रणालीको विकास गरी उपयोगमा ल्याइएको छ। ऐन र नियमको अधीनमा रही आयोगसँग सम्बन्धित कार्य सम्पन्न गर्न आवश्यक आधार र मापदण्ड, कार्यविधि, निर्देशिकाहरू तयार भएको छ। स्थानीय तह, जिल्ला र प्रदेशमा सयौं अनुशिक्षण सम्पन्न भएका छन्। ६५ स्थानीय तहमा प्राविधिक जनशक्ति परिचालित छन्।

आयोगले कार्य गर्ने दौरानमा केही नयाँ अवधारणा र रणनीतिहरू लिएको छ। जग्गा उपलब्ध गराउँदा आवास र कृषि प्रयोजनका लागि फरक फरक क्षेत्रफलको व्यवस्था गरिएको छ भने भूमिहीनलाई निःशुल्क र अव्यवस्थितलाई मूल्य लिएर जग्गा उपलब्ध गराउने र यस्तो मूल्य पनि आर्थिक हैसियतअनुसार फरक फरक हुने व्यवस्था गरिएको छ। भूउपयोग योजना, एकीकृत आवास जस्ता पक्षलाई ध्यान दिइ जग्गा उपलब्ध गराइने नीति लिइएको छ। जोखिम क्षेत्रमा रहेका, बाटो र खोलाको तोकिएको सीमाभित्र, सांस्कृतिक र सामरिक महत्वको क्षेत्रमा जग्गा उपलब्ध गराउने र त्यस्ता ठाउँमा बसेकालाई स्थानान्तरणको व्यवस्था छ। जग्गा उपलब्ध गराउँदा सगोलमा रहेका पति र पत्नीको संयुक्त जग्गा धनी प्रमाण पुर्जाको व्यवस्था छ।

आयोगले उल्लिखित उद्देश्य प्राप्तिका लागि आयोग, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रअनुसारको जिम्मेवारी बाँडफाँट गरेको छ। भूमिहीन र अव्यवस्थित बसोबासीको लगत तयारी र प्रमाणीकरणको जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई सुम्पेको छ।

भूमिहीन र अव्यवस्थित बसोबासीको विवरण र प्राप्त गरेको जग्गाको विवरण सार्वजनिकीकरणको व्यवस्था गरिएको छ।

यस पटक भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीको लगत सङ्कलनका लागि स्थानीय तहले लगत सङ्कलकहरू बस्ती वा घरदैलोमा नै पठाउने गरी प्रबन्ध गरिएको छ। यसका लागि सम्बन्धित वडा तहका जनप्रतिनिधिहरू

७७ वटै जिल्लाका करिब ५ सय स्थानीय तह र आयोगबीच समझदारी भई १८६ स्थानीय तहमा लगत सङ्कलन कार्य भइरहेको छ। एकिन विवरण सङ्कलनका क्रममा भए पनि करिब १० लाख भूमिहीन र अव्यवस्थित परिवारको लगत लिने कार्य सम्पन्न भएको छ।

पनि लगत सङ्कलकको साथमा नै रहनुपर्ने हुन्छ। यसरी सङ्कलन गरिएको लगत फाराम वडा अध्यक्षले सदर गरिसकेपछि वडा कार्यालयमा दर्ता गरी निवेदन पेस भएको अस्थायी निस्सा उपलब्ध गराउनुपर्ने हुन्छ। यसरी सङ्कलन गरिएको तथ्याङ्क आयोगले तयार पारेको तथ्याङ्क विश्लेषण प्रणालीमा प्रविष्ट गरी वडागत प्रतिवेदन तयार पारी सार्वजनिक सुनुवाइसमेत गरी वडा सहजीकरण समिति हुँदै वडा समितिको बैठकले गाउँपालिका वा नगरपालिकाको कार्यालयसमक्ष सिफारिस गर्नुपर्ने व्यवस्था

छ। वडाबाट प्राप्त सिफारिससहितको प्रतिवेदनमा पुनः पालिकाले १५ दिने सूचना प्रकाशन गरी यस सम्बन्धमा सुनुवाइ गरी अन्तिम प्रतिवेदन तयार पारी आयोगको जिल्ला समितिसमक्ष पेस गर्नुपर्ने हुन्छ।

आयोगले लिएको कार्यप्रक्रिया मूलतः समुदायमा आधारित अवधारणा हो। र स्थानीय तह जसलाई घरदैलोको सरकार भनिएको छ, उनीहरूको अगुवाइमा हुने गरी योजना गरिएको छ। यो प्रक्रिया सबभन्दा व्यावहारिक सावित हुने प्रारम्भिक कामको अनुभवबाट देखिएको छ। यो कार्यलाई जग्गा धनी प्रमाण पुर्जा वितरणसम्म पुऱ्याउने लक्ष्य हो। तर यसअघि हरेक स्थानीय तहले आफ्नो स्थानीय तहको भूमिहीन दलित कति र ती को/को हुन्? भूमिहीन सुकुमबासी कति र को/को हुन्? अव्यवस्थित बसोबासी कति र को/को हुन्? उनीहरूको हालको बसोबास र जोत कसको अवस्था कस्तो छ? जग्गा उपभोगको स्थिति के/कस्तो छ? आदि विषयमा एकीन र सही विवरण लिइ हरेक स्थानीय तहले प्रतिवेदन बनाइ सोलाई कार्यपालिकाको बैठकबाट स्वीकृत गरी नगरपालिका र गाउँपालिकाको वेभसाइटमार्फत समेत सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसो हुँदा हरेक स्थानीय तहको भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीको एकीन रेकर्ड प्राप्त हुनेछ।

भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासी र तिनको जग्गाको स्थिति एकीन गरी प्रतिवेदन तयार पार्ने विषय मात्रै पनि आफैँमा महत्वपूर्ण विषय हो। यसले भूमिहीन दलित र भूमिहीन सुकुमबासीको स्थिति मात्र नभएर अनौपचारिक रूपले जग्गाको उपयोग गर्ने परिवार र अनौपचारिकरूपमा उपयोग गरिँदै आएको जग्गाको क्षेत्रफलसमेत एकीन हुनेछ।

यसपटक आयोगले तोकिएको फारम भर्ने कार्यबाहेक अरू सबै कार्य, जस्तो- तथ्याङ्क प्रविष्ट गराउने, विश्लेषण गर्ने, प्रतिवेदन तयार पार्ने, जग्गा धनी प्रमाण पुर्जा तयार पार्ने आदि सबै कार्य भूमि प्रणालीमार्फत गर्ने गरी प्रबन्ध गरिएको छ।

स्थानीय तहमा कार्य गर्दा आउने विभिन्न सवाललाई कानुन र नियमावलीको प्रतिकूल

नहुने गरी सामाजिक न्यायको दृष्टिकोणबाट सहजीकरण समितिको बैठक बसी निरूपण गर्ने गरी प्रबन्ध गरिएको छ। भूमि समस्याको प्रकृति एउटै नभएको, भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीको बसोबास र जोत कर्मको अवस्था एउटै नभएकाले समस्याको समाधान गर्ने क्रममा आउने कतिपय स्थानीय सवालमा स्थानीय तहमा नै छलफल गरी लिखित निर्णय वा आवश्यक भए कार्यविधि नै पनि विकास गरी कार्य गर्न आवश्यक हुन सक्छ।

स्थानीय तहले कार्य सुरु गर्नुपूर्व आफ्नो भूमिसम्बन्धी समस्या र सोको स्थितिबारे वडा र टोलको समेत विवरण आउने गरी एक परिवेश वा स्थिति प्रतिवेदन तयार पार्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसमा जोखिम क्षेत्र एवं कानूनले बसोबास वा जोत कर्म गर्न नहुने भनी तोकेको स्थानबाट स्थानान्तरण गर्नुपर्ने टोल, बस्ती र नयाँ ठाउँमा जग्गा प्रबन्ध गर्न सकिने स्थानसमेतको आकलन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

यसरी हेर्दा स्थानीय तहले तयारीका क्रममा स्थिति प्रतिवेदन बनाउने, सहजीकरण समिति गठन गर्ने, आवश्यक जनशक्ति र साधनस्रोतको व्यवस्था गर्नुका साथै यस कार्यका लागि कार्यालय स्थापना गर्नुपर्ने दायित्व छ। त्यसपछि लगत सडकलन यसमा पनि परिवार, जग्गा र तिनको सम्बन्धको सूचना सडकलन गर्ने, विश्लेषण गर्ने र वडागत र स्थानीय तहको समष्टिगत प्रतिवेदन बनाउनुपर्ने जिम्मेवारी पनि छ। यथार्थ विवरण प्राप्त भएपछि बसोबास, जोत कर्मको र उपलब्धताका आधारमा कति जमिन दिन सकिन्छ भन्ने विषयमा समेत छलफल गरी सहभागीमूलकतवरले जग्गा उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा पनि प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्ने हुन्छ।

भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोगले कार्यविधिहरू तर्जुमा गर्दा संविधान र कानूनको मर्मलाई आत्मसात गरेको छ। भूमिहीन दलितलाई बसोबास र कृषिका लागि जमिन उपलब्ध गराउनुपर्ने संवैधानिक दायित्व छ। भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोगले अहिले तीनवटै तहका सरकारसँग मिलेर जुन कार्य गरिरहेको छ त्यो भूमिसम्बन्धी ऐनको आठौँ संशोधन र भूमिसम्बन्धी नियमहरू (अठारौँ संशोधन) र

गठन आदेशबमोजिम गरिएका छन्।

आयोगले कार्य गर्ने सिलसिलामा नागरिकता नभएको के गर्ने? नाम मात्रको जमिन भएकाको के गर्ने? अव्यवस्थित बसोबासीको जग्गाको मूल्याङ्कन कति उपयुक्त छ? कतै हुनेलाई बढी र नहुनेलाई अझै कमजोर बनाउने हो कि भन्ने प्रश्न पनि उठिरहेको छ। भट्ट हेर्दा त्यसो देखिए पनि अव्यवस्थित बसोबासीलाई

भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोगले कार्यविधिहरू तर्जुमा गर्दा संविधान र कानूनको मर्मलाई आत्मसात गरेको छ। भूमिहीन दलितलाई बसोबास र कृषिका लागि जमिन उपलब्ध गराउनुपर्ने संवैधानिक दायित्व छ।

हामीले केही सहरी क्षेत्रको मात्र उदाहरणका आधारमा धारणा बनाउनु उचित हुँदैन। फेरि अव्यवस्थित बसोबासी भनेका सबै धनी नै हुने भन्ने जुन विषय स्थापित गर्न खोजिएको छ, त्यो पनि सही होइन।

भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीको समस्या समाधान जति ढिलो गर्दै गइन्छ, यो त्यति नै जटिल हुँदै जान्छ। समस्या भन्नु ठूलो र गहिरो भएर जान्छ। यस पटक यस समस्या समाधानका लागि गरिएको कानूनी प्रबन्ध र लिइएको रणनीति र संरचना समग्रमा सही छ।

स्थानीय तहले पनि यो कार्यलाई चासो र आफ्नो पहिलो जिम्मेवारीका रूपमा अगाडि बढाइरहेका छन्।

यही गतिमा काम भयो भने चालु आर्थिक वर्षभित्र देशभरका सबै भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीको लगत तयार भई स्थानीय तहबाट सत्यापन जाँच भई प्रमाणीकरण गर्न सकिन्छ। त्यसपछि ती परिवारले बसोबास गर्दै आएको र जोत कर्म गर्दै आएको जग्गाको लगत लिने कार्य सुरु गर्न सकिन्छ। लिइएका विवरण र भरिएका फारामसमेत स्क्यान गरी प्रणालीमा अपलोड हुने भएका कारण यी विवरण हराउने वा फेरि शून्यको स्थितिमा जाने अवस्था आउँदैन।

आयोगको काममा जसरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकार परिचालित भइरहेका छन्, यो राम्रो हो। तर यतिले पुग्दैन। स्वयं भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीको चासो, सुभ्रबुभ्र र सक्रियता पनि उत्तिकै आवश्यक छ। सचेत र सङ्गठित कदमले मात्र यो कामले सही मार्ग लिन्छ। कमजोर छुट्टालान् भनेर खबरदारी गरेर मात्र पुग्ने स्थिति छैन। सङ्गठित हुँदै व्यापक मात्रामा सचेत परिचालन आवश्यक छ। नागरिक समूह र सङ्गठनको भूमिका पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ। भूमिसम्बन्धी ऐन, भूउपयोग ऐन, भूमिसम्बन्धी नियमहरू, आयोग गठन आदेश र आयोगले तर्जुमा गरेको कार्यविधिहरू अध्ययन गरी सोको आधारमा आफ्नो कार्यक्षेत्रका समुदायलाई सोसम्बन्धी सचेतीकरण गर्ने कार्यमा नागरिक समूहको भूमिका हुन आवश्यक छ।

५ सय भन्दा बढी भूमिहीन र अव्यवस्थित परिवार रहेको स्थानीय तहको वडा र स्थानीय तहमा सहजीकरण समितिको गठन व्यवस्था गरिएको छ। उक्त वडा र स्थानीय तहमा भूमि र आवासको क्षेत्रमा कार्यरत सङ्घ/संस्थाका १ महिला र १ पुरुष अनिवार्य सदस्य रहने व्यवस्था गरिएको छ। उक्त समितिमा रही तोकिएको भूमिका निर्वाह गर्न सकिनेछ। स्थानीय तहले भूमिहीन र अव्यवस्थित बसोबासीको विवरण सडकलन गर्ने र सोको प्रमाणित पालिकामार्फत गर्ने व्यवस्था भएबमोजिम स्थानीय तहलाई विवरण सडकलन र विश्लेषणमा सघाउन

तथा सो कार्यको अनुगमन गर्न सकिन्छ । यसो गर्दा वास्तविक पीडित नछुट्ने र गलत व्यक्तिलाई रोक्नका लागि पनि सङ्घ/संस्थाले सहयोग गर्न सक्छन् ।

भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीको व्यवस्थापन जटिल र चुनौतीपूर्ण कार्य हो । यो कार्यले सामाजिक न्यायको विषयलाई पनि सम्बोधन गर्नुपर्छ । अर्थात् भोगअनुसारको जग्गा दर्ता गर्ने कार्यले मात्र समस्याको न्यायोचित सम्बोधन हुँदैन । यस कार्यको सूक्ष्म निगरानी र सवाललाई बाहिर ल्याउन हरेक स्थानीय तह र राष्ट्रिय तहमा पनि निगरानी समूह गठन गरी टिओआर नै बनाई भूमिका निर्वाह गर्न आवश्यक छ । आयोगले भूमिहीन सुकुमबासीलाई जग्गा उपलब्ध गराउँदा भूउपयोगको प्रतिकूल नहुने गरी मात्र उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । यस्तै जग्गा उपलब्ध गराउँदा योजनाबद्ध हुन आवश्यक छ । यसर्थ, नागरिक संस्थाले भूउपयोग नक्साङ्कन र योजना तर्जुमाका लागि सघाउने कार्य गर्नु पनि उत्तिकै जरुरी छ । यसबाट बर्सेनि भइरहेको बाढी, पहिरो र डुवानबाट नागरिकलाई जोगाउन सकिन्छ ।

केवल जमिन वितरण गरेर भूमिहीनता र गरिबीको दीर्घकालीन समाधान हुँदैन । यसका लागि ती परिवारलाई जमिनको सही उपयोग र जीविकोपार्जनको कार्यलाई जोडेर लैजानुपर्ने हुन्छ । यसर्थ आवास र जीविकोपार्जनको कार्यक्रम जोडेर लैजाने कार्यमा पनि सङ्घ/संस्थाको ठूलो मद्दत आवश्यक छ ।

नागरिक सङ्घ/संस्थाले गर्नुपर्ने अर्को काम भनेको भूमि उपयोग शिक्षाको कार्य हो । भूमिहीन सुकुमबासीलाई जमिन वितरण गरेपछि उनीहरूले त्यसलाई बेच्छन् वा दुरुपयोग गर्छन् भन्ने आरोप खेपिरहनुपरेको अवस्थामा जग्गा प्राप्त गर्ने हरेक परिवारलाई सोको महत्व र उपयोग सम्बन्धमा गहिरो छलफल गरी महसुस गराउन आवश्यक छ ।

नागरिक सङ्घाठनहरूले छुटेका मुक्त कर्मैया, मुक्त कमलरीलगायतका समस्याको वास्तविक सूचना उपलब्ध गराई यस्ता समस्या समाधानका लागि आयोगलाई सहयोग गर्न सक्छन् ।

यमुना घले

महिला र खाद्य सुरक्षा

घर, परिवार, खाना, पोषण भन्नेबित्तिकै महिलाको भूमिका जोडिएर आउँछ । यसरी आउनुलाई सामान्य जस्तै मानिन्छ । विशेषतः एसियाली सामाजिक परिवेशमा लैङ्गिक जिम्मेवारीको बाँडफाँट गर्ने क्रममा अधिकांश महिलालाई घर भान्साको जिम्मा दिइएको पाइन्छ । घरबाहिरका अन्य काममा समेत संलग्न भएका कारण भान्छामा सिधै संलग्न नभए तापनि परिवारका लागि खानाको व्यवस्थापनचाहिँ अपवादबाहेकको अवस्थामा महिलाले नै व्यवस्थापन गरिरहेको पाइन्छ ।

यस भूमिकालाई निर्वाह गर्नका लागि महिलाको मातृत्वभावको पनि ठूलो भूमिका हुन्छ भन्नेमा दुई मत नहोला । यति महत्वपूर्ण पारिवारिक भूमिकामा रहेका महिलाले समग्रमा खाद्य सुरक्षाको जिम्मेवारी बहन गर्दा कुन कुन पक्षले प्रभाव पार्छ भन्ने कुरा बुझ्न र सारभूतरूपमा सम्बोधन गर्न जरुरी छ । यसमध्ये केही विशेष पक्ष तल उल्लेख छ :

उत्पादनको स्रोत र अधिकारको उपयोग

खाद्य सुरक्षाका लागि आफ्नो उत्पादनका साथै बजारबाट हुने आपूर्ति दुवैले महत्वपूर्ण भूमिका राख्छन् । ६६ प्रतिशत नेपाली जनसङ्ख्या कृषिमा संलग्न भएकोमध्ये ७६.४ प्रतिशत हिस्सा महिला छन् । तर, १९.७ प्रतिशत मात्र महिलाको भूमिमा आधिकारिक नियन्त्रण हुँदा पारिवारिक खाद्य सुरक्षामा नकारात्मक असर पारिरहेको देखिन्छ । अधिकांश महिला घरायसी काममा सीमित हुने र बाह्य आय स्रोत नहुँदा खाद्य

सामग्रीबारे छलफल गर्ने, छनोट गर्ने र निर्णय गर्ने प्रक्रियामा सहभागी हुने सम्भावना पनि कम रहन्छ ।

शिक्षा र खाना व्यवस्थापनको अन्तरसम्बन्ध

भान्छा हाम्रो पहिलो अस्पताल हो भन्ने पूर्वीय मान्यता छ । तसर्थ खानाको सही चयन, पकाउने प्रक्रिया, प्रत्येक खाद्य सामग्रीमा निहित पोषण, सन्तुलित भोजनको व्यवस्थापनमा औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षाले विशेष महत्व राख्छ । कोरोना-१९ को अवधिमा गरेको एक अध्ययनले के पुष्टि गरेको छ भने साक्षर महिलाको हकमा ३४ प्रतिशतले अपर्याप्त खाद्य उपभोग गरेका र ११ प्रतिशतले कम पोषणयुक्त खाना खाने गरेका पाइएको थियो भने उच्च माध्यमिक स्तरका शिक्षा हासिल गरेका महिलाले व्यवस्थापन गरेका घरमा यो अवस्था क्रमशः १३ र ५ प्रतिशत मात्र रहेको पाइएको छ ।

धर्म, संस्कृति र खानाको सम्बन्ध

हाम्रा अधिकांश चाडबाडमा बाली तथा खानाका विशेष परिकारले महत्व राख्छन् । चाडबाडका बेला धेरैजसो सामग्री जुटाउने र पूजाका लागि ब्रतालुहरू पनि महिला नै बस्ने गर्छन् । खेती गर्दा मात्र हैन, विभिन्न चाडविशेष परिकार बनाउने ज्ञान, सिप र अनुभव पनि महिलामा नै हुन्छ । उदाहरणका रूपमा छठ पर्व तथा अन्य धेरै समुदायले मनाउने विभिन्न पर्वविशेष खानालाई लिन सकिन्छ । त्यसैले यी सबै चाडबाड सम्बद्ध

बालीको संरक्षण र खाना बनाउने प्रक्रियामा महिलाको भूमिकालाई बढावा दिनुपर्छ ।

खाना र सामाजिक चालचलन

एकै प्रकारको खेतीबाली पनि भूगोल र जातजाति विशेष सामाजिक चालचलनले गर्दा खाने प्रचलनमा ठूलो प्रभाव पार्छ । कर्णालीका एक जनाले भनेका थिए- हाम्रोतिर कोदोको पिठोको रोटा बनाएर खाने चलन छ । खोले बनाएर खान्छन् भन्ने नातागोताले थाहा पाए त रोटा खाने पिठो पनि प्रशस्त नभएको घरमा छोरी दिन हुँदैन भन्छन् ।

खासगरी चामलको भात खाएकोलाई मात्र खाना खाएको मान्ने चालचलन हामीकहाँ छ । सेतो रङको खानालाई प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि मकैको च्याँखला खाँदासमेत सेतो रङ छनोटमा पर्ने गर्छ । यसरी खाना खाने प्रचलनका कारण पौष्टिकताको नाश हुने मात्र नभई खाना फारो पनि हुँदैन ।

मनोवैज्ञानिक पक्ष

खाना पकाउने व्यक्तिले के पकाउने, कसका लागि पकाउने, कतिबेला पकाउने, कसरी पकाउने आदि प्रक्रियामा आफ्नो विवेकले काम गर्न पाउनुपर्छ भन्दा अत्युक्ति नहोला । तर विविध कारणले व्यवहारमा यसो भइरहेको पाइँदैन । खाद्य सुरक्षाको अहम् भूमिका बोकेका महिलाको खाद्य आपूर्तिको सम्पूर्ण शृङ्खलामा संलग्न हुने तथा निर्णय गर्ने मौका मिलेमा खाद्य सामग्रीको मिश्रणको सही अनुपात, पकाउने शैली विकासका साथ मनोवैज्ञानिक तयारी, पकाउनका लागि जाँगरसहित खानामा स्वाद थप्न सकिने र स्नेहका साथ आफ्नो जिम्मेवारी बहन गर्न सक्ने अवस्था आउँछ । यसले गर्दा परिवारले खाने खानामा सन्तुष्टि बढ्नुका साथै पकाएर दिने व्यक्तिप्रति अनुग्रहित गराउँछ ।

उदाहरणका लागि, भ्रापा बालुवानीको एक गृहिणीको अनुभव यस्तो छ- घर बगैँचा हुनुभन्दा पहिले श्रीमान् वा ससुराले बाहिर काम गर्न गएका बेला जे तरकारी ल्याउनुहुन्थ्यो, पकाउनुपर्थ्यो । त्यो तरकारी पनि फारो गरेर पकाउनुपर्छ भनेर सासूले कराइरहनुहुन्थ्यो । अहिले बारीमा थरीथरीका तरकारी छन्, आफैँले रोजीरोजी टिपेर पकाउन पाइन्छ । अहिले एउटा

मात्र तरकारी पकाउँदा सासूले किन एकथरी मात्र तरकारी पकाएको भनेर सोध्नुहुन्छ ।

पोषण र स्वास्थ्यको सम्बन्ध

पोषणको प्रमुख स्रोत नै हामीले दैनिकरूपमा खाने खाना हो । भर्खर जन्मिएको बालबच्चा, वयस्क, प्रौढ, सुत्केरी, बिरामी अवस्थाअनुसारको खाना र यसबाट प्राप्त हुने पोषणले शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यमा मात्र हैन, बिरामी अवस्थाबाट तड्ग्रनमा पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । यस प्रक्रियामा खाद्य सुरक्षाको व्यवस्थापन गर्ने महिलाको हातमा भएको निर्णय क्षमताले ठूलो अर्थ राख्छ ।

एक गृहिणी त यस्तो सुनिएकी थिइन्- आफ्नै बारीमा थरीथरीका तरकारी भएपछि रोजीरोजी खान पाइएको छ । आजकल त बिरामी पनि परिएको छैन । अस्पताल जानु पनि परेको छैन । पहिले पहिले भुम्म लाग्ने, टाउको दुख्ने भइरहन्थ्यो । नाति नातिनीलाई पनि साग तरकारी खाए बलियो हुन्छ भनेपछि मज्जाले खान्छन्, हृष्टपुष्ट छन्, बिरामी परेका छैनन् ।

उदाहरणका लागि, केही असाध्यखालका रोग, जस्तै- एचआइभिएड्सको औषधि सेवन गर्ने क्रममा औषधिको प्रभावकारिताका लागि पोषिलो खाना खानका लागि सिफारिस गरिएको पाइन्छ । प्रायसः महिलाको पहुँच र नियन्त्रणमा उत्पादनको स्रोत नहुने, बचत र अन्य स्रोत व्यवस्थापन नहुने कारणहरूले गर्दा उनीहरू तुलनात्मकरूपमा बढी पीडित र खाद्य असुरक्षित भएको पाइन्छ ।

मौलिक ज्ञान सिप

खाद्य वस्तुहरू सधैं ताजा मात्र उपभोग गरिँदैनन् । विशेषगरी साना किसानले कतिपय खाद्य वस्तुहरू मौसमअनुसार उत्पादन गरेर पछिका लागि सञ्चित गरेर राख्ने गर्छन् । जुन आवश्यक परेको बेला सहजरूपमा उपभोग गर्न पाइन्छ भने बेलाबेला बढ्ने बजार भाउबाट पनि जोगिन सकिन्छ । यस क्रममा सरल तथा मौलिक सिपहरू प्रयोग गरेर प्रायसः महिलाले पछिका लागि आवश्यक खाद्य पदार्थहरू जोड्ने गर्छन् । यसले गर्दा बजारमा किनिने खाद्य वस्तुमा हुन सक्ने सम्भावित मिसावटबाट बच्न सकिने, स्वस्थ खान पाइने र भान्साको खर्चसमेत कटौती गरेर अन्य आवश्यक

घरायसी काममा लगानी गर्न सकिन्छ ।

महिलाको सहभागिता र निर्णय प्रक्रिया

यति महत्वपूर्ण जिम्मेवारी लिएका महिलालाई खाद्य सुरक्षाका लागि सुनिश्चित गर्नुपर्ने विभिन्न महत्वपूर्ण प्रक्रियामा सहभागी गराएर निर्णय कार्यमा भूमिका दिनुपर्छ । विभिन्न बालीको जातीय छनोट, प्रविधि विकास, पोषण तथा पकाइसम्बन्धी आवश्यक गुणविशेष पृष्ठपोषण, परिकार बनाउने सिप तथा क्षमतालाई परिष्कृत गर्ने अवसर, खाद्य पदार्थको प्रशोधन, भण्डारण र सञ्चितीकरणमा आवश्यक लगानीले विशेष महत्व राख्छ । तसर्थ घरायसी, सामाजिक तथा सार्वजनिक स्तरका विभिन्न प्रक्रियामा महिलाको सहभागिता र निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव पार्न सके खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका कारण पारिवारिक स्वास्थ्यमा ठूलो टेवा पुन सक्छ र स्वस्थ जनशक्ति विकासमा टेवा पुग्छ ।

सकारात्मक परिवेश

नेपालको संविधान, २०७२ ले सबै नागरिकको खाद्य सुरक्षा, खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुतालाई प्राथमिकतामा राखेको छ । संविधानको मौलिक हक र कर्तव्यअन्तर्गत धारा ३६ ले खाद्यसम्बन्धी हक सुनिश्चित गरेको छ । यसैगरी खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐन, २०७५ ले संविधानप्रदत्त खाद्यसम्बन्धी हक, खाद्य सुरक्षा, खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुताको हक कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रावधानको व्यवस्थालाई अभ्र राम्ररी प्रष्ट्याएको छ । कृषि विकास रणनीति (२०१५-२०३५) ले लक्ष्यमा खाद्य सम्प्रभुतालाई अङ्गीकार गरेको छ ।

हाल सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारले प्राञ्जरिक कृषिमा दिएको प्राथमिकता र उपभोक्ताहरूमा आएको सचेतनालाई समेटेर स्थानीय स्तरबाटै रैथाने बाली, खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुनिश्चितताका लागि आवश्यक पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ । यो परिस्थितिमा स्थानीय नीतिगत प्रावधानको खाका बनाउनेदेखि कार्यक्रम निर्माण, बजेट विनियोजन, अनुगमनमा समेत महिलाले सहभागिता सुनिश्चित गरेर खाद्य सुरक्षामा महिलाको भूमिकालाई अभ्र सुदृढ बनाउने प्रक्रियामा सबै जुटौं ।

सरस्वती सुब्बा

अधिकार, आन्दोलन र सङ्गठन

नेपालको संविधानले सबै नागरिकले पाउने पर्ने हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ। तथापि सबै नागरिकले ति मौलिक हक उपयोग गर्न पाइरहेका छैनन्। त्यसकारण नागरिकले आफ्नो पक्षमा नीति, योजना बनाउन र त्यसको कार्यान्वयन गर्न राज्यसमक्ष माग दावी गर्छन् र खबरदारीस्वरूप विभिन्न गतिविधि सञ्चालन गर्छन्। त्यसलाई नागरिकले अधिकार दावी गरेको मानिन्छ।

सामान्यतया तीनवटा परिस्थितिमा नागरिकले अधिकार दावी गरेको पाइन्छ। एक, कानुनिरूपमा राम्रो ब्यवस्था भएर पनि व्यवहारमा लागु नभएको अवस्था। दोस्रो, राज्यको नीति र सिद्धान्तअनुसार समान व्यवहार कायम गर्नका लागि राज्यले नीति नै नबनाएको वा विभेदकारी नीति भएको अवस्था। र, तेस्रो, नागरिकले भोग गरेको अधिकार राज्यबाट

अधिकरण भएको वा हनन भएको अवस्था। यस्तो परिस्थितिमा नागरिकबाट सङ्गठितरूपमा खबरदारी गर्ने, दबाव सिर्जना गर्ने गर्छन् जसलाई आन्दोलन भन्ने गरिन्छ।

आन्दोलन सामाजिक परिवर्तन वा रूपान्तरणका लागि गरिन्छ। यसको प्रक्रिया परिवेशअनुसार फरक फरक हुने गर्छ। आन्दोलनको मुख्य उद्देश्य आफ्ना सवालमा अधिकारग्राही समुदायलाई सचेत र सशक्त बनाउने सरोकारवाला निकायलाई जिम्मेवार बनाउने हो। सामान्यतया आन्दोलन भनेपछि न्याली, जुलुस, धर्ना, सभा जस्तो बुझिन्छ तर त्यो मात्र आन्दोलन होइन।

सञ्चारमाध्यमले अधिकारग्राही समुदायको पक्षमा समाचार, विचार लेखेर सघाउन सक्छन्। प्राज्ञिक समुदायले अध्ययन/अनुसन्धान गरेर सघाउन सक्छन्। राजनीतिक दल र तिनका

भातृ सङ्गठनले निर्वाचनताका गरेको वाचा पूरा गर्न योजना बनाएर सरकारलाई सचेत गराएर वा सम्वादको वातावरण बनाएर सघाउन सक्छन्। सामाजिक सङ्घ/संस्थाले अधिकारग्राही समुदायलाई सङ्गठित र सक्षम हुने प्रक्रियामा सघाएर योगदान गर्न सक्छन्।

बुद्धिजीवी एवम् सचेत नागरिकले अधिकारग्राही समुदायको पक्षमा आफ्नो मत जाहेर गरेर सघाउन सक्छन्। कानुनविद्वले नीति तथा योजना निर्माणको नयाँ खाका दिएर वा अधिकारग्राही समुदायलाई विकल्पमा सुझाव दिएर सघाउन सक्छन्। जनप्रतिनिधिले आन्दोलनरत समुदायको पक्षमा नीतिगत सम्वाद गरेर वा नीति निर्माण प्रक्रियामा सकारात्मक प्रस्ताव लगेर सघाउन सक्छन्। यी सबै परिवेशअनुसारका आन्दोलनका रूप हुन्।

आन्दोलनका रूप र प्रक्रियालाई विचार गर्दा कुनै एक शक्ति वा पक्षको प्रयास मात्र पर्याप्त देखिँदैन। सामूहिक प्रयास र शक्तिको प्रभावले मात्र नयाँ परिवेशको सिर्जना हुन्छ भन्ने देखिन्छ। तर यी सबै शक्तिलाई एक ठाउँमा ल्याउनका लागि पहिलो आधार अधिकारग्राही समुदायको सङ्गठित प्रयास हुन जान्छ। जसलाई जनसङ्गठनका रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

अधिकारका लागि आन्दोलन, आन्दोलनका लागि सङ्गठन अनिवार्य सर्त जस्तै हो। सङ्गठन अधिकारग्राही समुदायको शक्ति हो। जसको सवाल उसको अगुवाइबाट मात्र परिवर्तन सम्भव हुने भएकाले पनि सङ्गठनलाई अधिकार दावीको पहिलो माध्यम र सरोकारवालाले पनि स्वीकार गरेको शक्तिका रूपमा मान्न सकिन्छ।

सङ्गठनमा फरक क्षमता, फरक चाहना भएका व्यक्तिहरू आबद्ध हुन्छन्। सबैले आआफ्नै समस्या र चाहनामा रहेर वकालत गर्ने इच्छा राख्छन्। सोहीअनुसार परिचालन पनि हुने गर्छन्। त्यस कारण सङ्गठनलाई निश्चित विधि, प्रक्रिया र संरचनामा बाँधेर जिम्मेवारी बाँडफाँट र कार्यक्षेत्र निर्धारण गर्नु आवश्यक हुन्छ। त्यसका लागि निम्न विषयमा विचार गर्नुपर्छ :

विधान

फरक-फरक चाहना र क्षमता भएका व्यक्तिलाई एक सुत्रमा बाँधेर सङ्घर्षमा क्रियाशील गराइराख्ने पहिलो आधार हो-

विधान । जसले सङ्गठनको दृष्टिकोण, लक्ष्य, उद्देश्य, सवाल, संरचना, परिचालनको पद्धति र सुशासन तथा लोकतान्त्रिक अभ्यासको विधिसमेत स्पष्ट गरेको हुन्छ । यो नै सङ्गठन निर्माण र सञ्चालनको मूल आधार हुन्छ । यसलाई कार्यान्वयन गर्न नीति, रणनीति, नियमावली, आचारसंहिता जस्ता विधि प्रक्रिया अवलम्बन गर्न सकिन्छ । जसले सङ्गठनको कामलाई व्यवस्थित र वैधानिक बनाउनसमेत मद्दत पुग्छ ।

सदस्य, संरचना र कार्य विभाजन

सङ्गठन शक्तिको रूप हो । जसको पहिलो आधारमा त्यसमा आबद्ध हुने सदस्य हो । सदस्यको बुझाइ र क्रियाशीलताबाट नै सङ्गठनले नतिजा ल्याउन सक्छ । त्यस कारण सवालअनुसार सदस्य निर्माण गर्नु पहिलो काम हो ।

दोस्रो महत्वपूर्ण पक्ष सङ्गठनको संरचना हो । एक ठाउँमा मात्र काम गरेर, दबाब दिएर वा सहकार्य गरेर परिवर्तन सम्भव छैन । यसका लागि राज्यका तहअनुसार अधिकार दावीको आवश्यकता छ । सोहीअनुसार सङ्गठनको संरचना पनि हुनुपर्छ । जसबाट राज्यका सबै तहमा एकैसाथ वकालत गर्न र दबाब सिर्जना गर्न वा सहकार्य गर्न सकिन्छ । तहगत संरचनालाई व्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन गर्न जिम्मेवारी बाँडफाँटको पनि महत्वपूर्ण भूमिका छ । त्यसैले सङ्गठनमा आबद्ध सदस्यहरूकै रोहवरमा अर्थात् भेला, सभा, परिषद्, सम्मेलन, अधिवेशनमार्फत जिम्मेवारी बाँडफाँट गरिन्छ । कतिपय जिम्मेवारी सङ्गठनको नेतृत्वले पनि बाँडफाँट गर्न वा जिम्मेवारी तोक्न सक्छन् ।

आफ्नै कोष

सङ्गठन आवश्यकताका आधारमा काम गर्ने संरचना हो । यसले कहिले योजनामुताविक त कहिले आकास्मिकरूपमा पनि काम गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसका लागि सङ्गठनमा आफ्नै कोष आवश्यक हुन्छ । जसलाई सङ्गठनका पदाधिकारीहरूले आवश्यक परेका बेला उपयोग गर्न सक्छन् । तर त्यस्तो कोष सङ्कलन र उपयोगको मौलिक विधि हुनुपर्छ । निर्णयबमोजिम मात्र खर्च गर्ने परिपाटी हुनुपर्छ । खर्च भएको विवरण र त्यसबाट प्राप्त उपलब्धिबारे बैठकमा छलफल गरी

अनुमोदनको पद्धति हुनुपर्छ । जसले गर्दा सङ्गठनमा आर्थिक पारदर्शिता कायम भई सदस्यबीच मतभेदको स्थिति सिर्जना हुँदैन । विचलन आउँदैन । एकता र विश्वास कायम राख्न सहयोग पुग्छ ।

समुदायको परिवेशबारे जानकारी

ठाउँअनुसार समस्या फरक-फरक हुन्छन् । सम्भावना पनि फरक-फरक हुन्छन् । सबै समस्यालाई उजागर गर्दै सबै सदस्यको सवाल सम्बोधन हुने प्रक्रिया अवलम्बन गर्नु सङ्गठनका लागि चुनौतीपूर्ण काम हो । त्यसैले सङ्गठनको विचार, माग, अडान स्पष्ट गर्न समुदायअनुसारको परिवेश थाहा हुनु जरूरी छ । यसले समुदायको समस्या के हो ? अवसर के छ ? सरोकारवाला को हुन् ? समस्याका कारण परेको असर के हो ? त्यसको कारण के हो ? समाधानका उपाय के छन् ? त्यसका लागि समुदाय आफैले के गर्न सक्छन् ? बाह्य सहयोग के चाहिन्छ ? भन्ने कुराको खाका दिनुका साथै सदस्यहरूको चाहना पनि बुझ्न बुझाउन सहयोग गर्छ । सदस्य बन्न खोज्ने व्यक्तिको समस्या के हो ? समुदायमा उसको भूमिका कस्तो छ ? उसले सङ्गठनबाट गरेको अपेक्षा के हो ? सङ्गठनका लागि गर्न सक्ने योगदान वा भूमिका के हुन्छ ? जस्ता विषयमा बुझ्न र बुझाउन सकिन्छ । जसले गर्दा सङ्गठनमा आबद्ध सबै सदस्य एउटै माग, एउटै भाषा र सिद्धान्तमा रहेर बोल्न सक्छन् ।

अगुवा निर्माण र परिचालन

सङ्गठनको बाहकका रूपमा काम गर्ने महत्वपूर्ण शक्ति अगुवा हुन् । जसले सङ्गठनको संरचना र महत्वबारे समुदायमा बुझाउन सक्छन् । आफ्नो परिवेश बुझेर योजना बनाउन सक्छन् । समुदायको समस्या र अवसर विश्लेषण गरी माग अडान तय गर्न सक्छन् । सरोकारवालामाथि आफ्ना कुरा बुझाउन सक्छन् । साथै सङ्गठनको नीति, योजना, विधानअनुसार आफ्नो नियमितरूपमा चलायमान बनाउन सक्छन् । उनीहरू नै तहगत संरचनामा नेतृत्व गर्दै आन्दोलन र सङ्गठनलाई समयसापेक्ष बनाउन सक्छन् ।

बैठक र समय सान्दर्भिक छलफल

सङ्गठनलाई चलायमान बनाउने, नयाँ

धारणा निर्माण गर्ने र असहज परिस्थितिको सामनाको उपाय निकाल्ने प्रक्रिया हो, बैठक । बैठक सङ्गठनले गरेका असल कामहरूको अनुभव तथा सिकाइ आदान-प्रदान गर्न, उपलब्धिमा आधारित योजना निर्माण गर्न, नीतिगतरूपमा परेको बाधा अडचन फुकाउन, सामूहिक प्रयासको योजना बनाउन, भइरहेका कामको चिन्तन मनन गर्न र नयाँ विषयवस्तु र परिवेशमा नयाँ धारणा दिन सहयोगी हुन्छ ।

भेला, सभा, सम्मेलन

सङ्गठनले जनपरिचालनलाई आफ्नो नियमित क्रियाकलापका रूपमा लिनुपर्छ । भेला, सभा, सम्मेलन त्यसको विकल्प हुन सक्छन् । यसले सङ्गठन तथा आन्दोलनको विस्तार गर्न, एकरूपता कायम गर्न, सामूहिकता बढाउन र शक्ति निर्माण तथा प्रदर्शनका लागि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ । यस्ता कार्यक्रममा सदस्य मात्र नभई सरोकारवालाको पनि सहभागिता हुने भएकाले सदस्य र समर्थक वृद्धिको अवसरका रूपमा पनि यसलाई लिन सकिन्छ । यसले एउटा समुदायलाई अर्को समुदायले सहयोग गर्ने, एउटा सवालमा अर्को सवाल भएका व्यक्तिले बोल्ने वातावरण बन्न सक्छ । यसले एक अर्काबीच सहकार्यको वातावरण पनि निर्माण गर्छ । यस्ता क्रियाकलापमा फरक-फरक क्षेत्रमा भइरहेका अभ्यासको अनुभव आदान-प्रदान हुने भएकाले सङ्गठनमा जागरण पैदा गर्न पनि महत्वपूर्ण अवसर बन्न सक्छ ।

सिर्जनात्मक अभ्यास

सङ्गठनका लागि अर्को महत्वपूर्ण कुरा हो- आफ्नै प्रयासमा सिर्जनात्मक अभ्यास । सङ्गठनले जे माग उठाएको हुन्छ, त्यससँग सम्बन्धित अभ्यास पनि भयो भने सरोकारवालाहरूले छिटो त्यो विषयलाई समर्थन गर्न सक्छन् । उदाहरणका लागि हामी भूमि प्राप्तिका लागि आवाज उठाइरहेका छौं भने भूमिको उपयोगमार्फत उद्यमशीलता वा रचनात्मक काम देखिनुपर्छ । वातावरणको कुरा गर्छौं भने आफ्नो क्षमताअनुसार वातावरणमैत्री क्रियाकलाप गरेको हुनुपर्छ । महिला अधिकारका कुरा गर्छौं भने आफ्नो घर/परिवारबाट महिला अधिकारको सवालमा उदाहरणीय काम गरेको हुनुपर्छ । यस्तो कामबाट

नेतृत्व र सङ्गठनलाई नैतिक शक्ति प्रदान गर्छ र सहयोगीहरू पनि बढ्न सक्छन् ।

अवसरको उपयोग

सङ्गठनका लागि अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो- स्थानीय अवसरको उपयोग र समुदायको आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति । यसमा अगुवा वा नेतृत्वको अहम् भूमिका हुन्छ । अभियान, आन्दोलन दैनिक हुन सक्दैनन् । सबै सवाल एक दुई पटकको अभियान, आन्दोलनले सफल हुने कुरा पनि होइन, सामाजिक रूपान्तरणका लागि हुने अभियान प्रायः लामो समयसम्म चल्न सक्छन् । त्यसैले सङ्गठनको क्रियाशीलताका लागि स्थानीय अवसरको उपयोग महत्वपूर्ण पक्ष हो । सङ्गठनले आफ्नो क्षेत्रमा भएको सरकारी कार्यालय, गैरसरकारी संस्थाहरूबाट सहयोग जुटाइ सम्भावनाका आधारमा उद्यम सञ्चालन गरी जीविकामा सुधार ल्याउन सक्छन् । आफ्नो क्षेत्रमा भएको प्राकृतिक स्रोत (वन, पानी, जग्गा) मा पहुँच बढाई जीविकामा सुधार ल्याउन सक्छन् । स्थानीय सहकारी, कृषि, पशुसम्बन्धी काम गर्ने निकायसँग सहकार्य गरी उद्यमशीलता विकासका काम गर्न सक्छन् । जसले सङ्गठनका सदस्यहरूमा जीविकासम्बन्धी हुने कठिनाई पार गर्न र विपक्षीहरूबाट आउन सक्ने चुनौती सामना गर्न सहज हुन्छ ।

नेतृत्व

सङ्गठनका लागि सबभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष नेतृत्व हो । जसले सङ्गठनलाई सही तरिकाले सञ्चालन गर्न सक्छन् । त्यसका लागि नेतृत्वमा सङ्गठनको विधान, दृष्टिकोण, लक्ष्य, उद्देश्य, कार्यक्षेत्र, सवालगत समुदायबारे राम्रो ज्ञान हुनु आवश्यक छ । साथै सङ्गठनले सञ्चालन गर्ने अभियान, आन्दोलनको उद्देश्य, अपेक्षित नतिजा, लक्षित समुदाय, सरोकारवाला निकाय, सहयोगी नीति, संरचना र समुदायको विषयमा राम्रो ज्ञान हुनुपर्छ । नेतृत्वमा सकारात्मक सोच, विश्लेषणात्मक क्षमता र विषयवस्तु ज्ञान सिप पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ । सवालगत अभियानका लागि सम्बन्ध पनि नेतृत्वका लागि महत्वपूर्ण पक्ष हो ।

कल्पना कार्की

भूमि अधिकार आन्दोलन र अगुवा

नेपालको सामाजिक संरचना र असमानताले उत्पीडक र उत्पीडित वर्ग जन्माएको छ । ऐस र आरामको जीवन बिताउने, उत्पादनका स्रोत जमिनलगायतका स्रोत, साधन र पुँजीमा कब्जा जमाएकाहरू, उत्पीडकमा पर्छन् । भूमि, कृषिलगायत अन्य क्षेत्रमा जीवनभर श्रम गर्ने तर उत्पादनका स्रोत र पुँजीमा पहुँच र अधिकार नभएका वर्ग उत्पीडितमा पर्छन् । यी दुई वर्गको जीवनशैलीमा निकै अन्तर छ ।

जबसम्म उत्पादनका साधनहरू जल, जङ्गल र जमिन गरिब जनताको पहुँचमा हुन्न तबसम्म समाजमा असमानता रहिरहन्छ । यस्तो अवस्थालाई बदल्न

गरिबहरूको बलियो जनसङ्गठन आवश्यक पर्छ किनकि गरिबहरू सङ्गठित नहुनुले नै समस्यालाई स्थायी बनाइरहेको छ । गरिबहरू भौतिक र सङ्गठित दुवै हिसाबले गरिब छन् । भूमि अधिकारबाट वञ्चितहरू लामो समयदेखि उत्पीडनमा छन् । रातो दिन भूमिमा श्रम गर्ने तर त्यही भूमिको अधिकार र पहुँचबाट वञ्चित छन् ।

भूमिहीन, मोही, हलिया, हरवा/चरवा, कमैया, कमलरी, गुठीपीडित, बिर्तापीडित, उखडापीडित, साना किसानहरू भूमि अधिकार वञ्चितहरू छन् । रातो दिन माटोमा पसिना बगाउने तर त्यही माटोको अधिकार उनीहरूसँग छैन । जीवनभर श्रम गर्दा पनि यो वर्गलाई परिवारको जीविका

चलाउन मुस्कल छ । देशको खाद्यान्न उत्पादन र कृषि अर्थतन्त्रमा दैनिक योगदान पुऱ्याउने भूमि अधिकारबाट वञ्चितहरू लामो समयदेखि उत्पीडनमा परिरहेका छन् । भूमिमा स्वामित्व नभएकै कारण उनीहरू राज्यले उपलब्ध गराउने सेवा/सुविधा र अनुदानहरूबाट वञ्चित छन् ।

यसै सन्दर्भमा भूमि अधिकारबाट वञ्चितहरूलाई सङ्गठित गर्न विक्रम संवत् २०६१ सालमा राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च, नेपाल गठन भयो । देशका ६० जिल्लाका भूमि अधिकारबाट वञ्चितहरू यस मञ्चमा सङ्गठित छन् ।

जमिनमा आफ्नै श्रम गर्ने भूमि अधिकारबाट वञ्चितलाई सुरक्षित आवास र खेती गर्ने जमिन प्राप्त गर्ने नीति निर्माण र कार्यान्वयनका लागि प्रभावकारी भूमिका खेल्नु नै मञ्चको मुख्य उद्देश्य हो । अधिकारबाट वञ्चितहरूलाई सङ्गठित गरेर उनीहरूलाई आफ्नो जीवनलाई असर पार्ने कुराहरूको निर्णय आफैले गर्न सक्ने बनाएर परिवर्तन गराउनु नै सङ्गठनको ध्येय हो । त्यसैले यसलाई भूमि अधिकारबाट वञ्चितको पूर्ण मुक्ति तथा अहिलेको अन्यायपूर्ण र असमान सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक ढाँचामा परिवर्तन गर्ने जस्ता राष्ट्रिय आन्दोलनबाट अलग्याउन सकिँदैन । यसका लागि समुदाय तहदेखि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय तहसम्म अभियान उठाउनुपर्ने हुन्छ । वर्षौंदेखि जर्कडिएर रहेको भूमि समस्या समाधानका लागि भूमि अधिकार अभियानमा प्रतिबद्ध अगुवाको खाँचो पर्छ ।

भूमि अधिकारबाट वञ्चितहरूलाई सङ्गठित पार्न विषयवस्तुको खाँचो छैन, असल सङ्गठनकर्ताहरूको खाँचो छ । अधिकारबाट वञ्चितहरू आफैलाई सङ्गठित हुन गाह्रो पर्ने भएकाले सङ्गठनकर्ताको जरुरी पर्छ । उत्पीडितहरूलाई साँचो अर्थमा अधिकार दिलाउनका लागि शक्तिशाली जनसङ्गठनको आवश्यकता पर्छ । कुनै पनि सङ्गठनको उद्देश्य प्राप्त गर्न, सामाजिक विकास कार्य गर्न, कार्यलाई व्यवस्थितरूपले कार्यान्वयन गर्न, सङ्गठनलाई गतिशीलता प्रदान गर्न अगुवा आवश्यक पर्छ ।

अगुवा

अगुवा भनेको समुदाय र सङ्गठनको अगुवाइ गर्ने व्यक्ति हो । अगुवाले सङ्गठन र समुदायमा भैपरी आउने समस्या समाधानका साथसाथै दीर्घकालीन परिवर्तनको बाटो पहिल्याउन मद्दत गर्छ । अभियानमा अगुवाले अभियानको नेतृत्व गर्छ । अभियानको लक्ष्यअनुसारका उद्देश्य तय गर्न र यसैअनुसारका मसिना योजना निर्माण गरी कार्यान्वयनका लागि अगुवा चाहिन्छ ।

असल अगुवा सङ्गठनका लागि मेरुदण्ड हुन् । सङ्गठनलाई सही बाटोमा हिँडाउन, अगुवाको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । अगुवा असल भयो भने सङ्गठन बलियो हुन्छ । सङ्गठन बलियो भयो भने अभियान पनि बलियो हुन्छ । जसरी एउटा परिवारलाई राम्रोसँग अगाडि बढाउन असल अविभावकको खाँचो पर्छ, त्यसरी नै सङ्गठन र अभियानलाई सही मार्गमा हिँडाउन अगुवाको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ ।

असल अगुवाले आफू हिँड्दै गरेको बाटो र गन्तव्य प्रष्टसँग देख्न सक्नुपर्छ । गन्तव्यबिनाको बाटो हिँडेर कहाँ पुगिँदैन, बीचमै हराइन्छ । अभियानको गन्तव्यसम्म पुग्नका लागि अगुवा निरन्तर अगाडि बढ्नुपर्छ । अगुवाले आफूसँगै आफ्ना सदस्यलाई पनि सँगसँगै हिँडाउन सक्नुपर्छ । त्यसका लागि सदस्यहरूलाई अगाडि बढ्न सदैव उत्प्रेरणा थप्न सक्नुपर्छ । अभियान र सङ्गठन अगाडि बढ्दै जाने क्रममा चुनौती आउने गर्छन् । अगुवाले ती चुनौतीको सामना गर्न सक्नुपर्छ । जस्तोसुकै बाधा/व्यवधान आए पनि अभियानको लक्ष्य पूरा नगरी बीचमा छाड्नुहुँदैन ।

अगुवाले हरेक काम गर्दा त्यसको नतिजा के आउँछ भन्ने कुरामा प्रष्ट हुन जरुरी छ । नतिजामा प्रष्ट भएको काममा लाग्दा अगुवा आफैलाई पनि आनन्द आउँछ र बाँकी सदस्यलाई पनि परिवर्तनप्रति भोक प्रेरित गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ ।

अगुवाले गर्नुपर्ने आधारभूत कार्य

परिवेश बुझ्ने : अगुवाले सबैभन्दा पहिले आफ्नो समुदायको परिवेश राम्रोसँग बुझ्नुपर्छ । समुदायको मूल सवाल के हो, यससँग सम्बन्धित सरोकारवाला

निकाय कुन कुन हुन्, के कारणले गर्दा यो सवालको समाधान हुन सकिरहेको छैन भन्ने विषयमा राम्रो ज्ञान हुन जरुरी छ । सङ्गठनले लिएको गन्तव्यको बारेमा प्रष्ट हुनुपर्छ । हरेक सवाललाई आमबहसको विषय बनाउनुअघि अगुवा आफू प्रष्ट हुन जरुरी छ । साथै यस सवालसँग सम्बन्धित अधिकारबाट वञ्चितहरूलाई पनि समस्याको नालीबेलीबारे महसूसीकरण गराउन जरुरी छ । र यस सवालको समाधानका लागि विकल्पबारे सबै सदस्य सुसूचित गराउँदै जानुपर्छ । र, यसका लागि सहभागीमूलक परिवेश विश्लेषणको कार्य अगाडि बढाउनुपर्छ ।

क्षमताअनुसारको जिम्मेवारी : हरेक सदस्यलाई क्षमताअनुसारको जिम्मेवारी स्वतस्फूर्त ढङ्गले लिने वातावरण बनाउनुपर्छ । जिम्मेवारीले मानिसलाई अनुभवी र परिपक्व बनाउँछ । साना र सजिलो कामको जिम्मेवारी लिँदै गएपछि कठिन जिम्मेवारी बहन गर्ने आँट र हौसला पनि थपिँदै जान्छ ।

अवसरको बाँडफाँट : सङ्गठन र अभियानमा आउने हरेक अवसर सबै सदस्यलाई न्यायिक हिसाबले दिनुपर्छ । यसो गर्दा एकातिर सङ्गठनका सदस्यको हौसला बढ्छ भने अर्कोतर्फ सबै सदस्य क्षमतावान हुँदै जान्छन् । यसरी एकपछि अर्का सदस्यहरू अगुवा हुनका लागि पनि अवसरको समान बाँडफाँट गर्न जरुरी छ । यसो गरेमा सदस्यले अगुवालाई सम्मानको दृष्टिले हेर्नेछन् ।

नीति र कानूनको अध्ययन : अगुवाहरूले आफू र आफ्नो समुदायको सवालसँग सम्बन्धित नीति तथा कानुनी प्रावधानहरूबारे जानकार रहनुपर्छ । त्यसका लागि संविधान, भूमिसँग सम्बन्धित ऐन, कानून र नियमावलीहरूको अध्ययन गर्नुपर्छ । लेखपढ गर्न नसक्नेले मूल प्रावधानहरूका बारेमा अरुको सहयोग लिनुपर्छ । नीतिगत प्रावधानहरूका बारेमा जानकार भएपछि सवाल समाधानको नजिक पुग्न सजिलो हुन्छ ।

उद्देश्य मिल्ने सङ्गठनहरूसँग सहकार्य : समुदायको सवाललाई समाधान गर्नका लागि सामूहिक बल र दबाव

आवश्यक पर्छ । यसका लागि हाम्रो सङ्गठन र अभियानसँग उद्देश्य मिल्ने सङ्गठन र संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्न जरुरी छ । शक्ति प्रदर्शनका लागि यस्ता सहकार्य प्रभावकारी हुन्छन् । यसले सम्बन्धित निकाय र व्यक्तिलाई दबाव दिन मद्दत गर्छ । हरेक व्यक्ति राजनीतिक आस्था राख्न पाउने अधिकारबाट स्वतन्त्र छ । तर कुनै पनि समुदायविशेष र सङ्गठनको प्रतिनिधित्व गर्ने अगुवाले राजनीतिक दलविशेषको नेता या कार्यकर्ताका रूपमा चिनिनु राम्रो हुँदैन । सबै राजनीतिक दललाई समदूरीमा राखेर सङ्गठनको काम अगाडि बढाउनुपर्छ । ताकि समुदायको सवाल समाधानका लागि सबै राजनीतिक दलको सहयोग र समर्थन लिन सकियोस् ।

अगुवा सशक्तीकरण प्रक्रिया : कोही मानिस जन्मजात नेता वा अगुवा हुने होइन, आफ्नै काम र प्रयासले बन्ने हो । नेतृत्व वा अगुवाइ काममा देखिन्छ । त्यसैले आफ्नो समुदाय र सङ्गठनलाई अगाडि बढाउनका लागि गरिने अथक मेहनत र परिश्रमले नै व्यक्तिलाई अगुवा बनाउने हो । अगुवा हुन समुदायको समस्या र सवालको समाधान गर्नुपर्छ । कामले नै व्यक्तिलाई अगुवाको पहिचान दिन्छ ।

अगुवाइ र नेतृत्व पनि तहगत हुन्छ । समुदाय तहको अगुवाको भूमिका निर्वाह गर्दा समुदायको कुरा सिक्ने मौका पाइन्छ । समुदाय तहको अगुवाइ गरेपछि पालिका तहको नेतृत्व गर्न सक्ने क्षमता र दृढ विश्वास बढेर जान्छ । यसरी क्रमशः जिल्ला, प्रदेश र राष्ट्रियस्तरको सङ्गठन र अभियानको नेतृत्व गर्न सक्ने क्षमता बढेर जान्छ । त्यसैले तहगत नेतृत्व विकासक्रमलाई जोड दिनु उपयुक्त हुन्छ । अगुवाको नेतृत्व क्षमता हेरेर नै जिम्मेवारी लिनु र दिनु उपयुक्त हुन्छ । सक्ने भारीमात्र बोक्नुपर्छ । समुदाय तहका जिम्मेवारी लिँदै गएपछि क्रमशः त्यसभन्दा माथिल्लो निकायको नेतृत्व सम्हाल्नु उपर्युक्त हुन्छ ।

अभियानमा तालिमबाट भन्दा परिचालनबाट गुणात्मक अगुवा बनाउन सकिन्छ । साइकल यात्रा, पैदल यात्रा, सभा, धर्नाहरूमा सङ्गठनका सदस्यहरू परिचालन हुन्छन् । यसरी परिचालन

हुँदा सदस्यहरूको वैचारिक क्षमता र कार्यकुशलता दुवै बढेर जान्छ । त्यसैले अभियानका अगुवाहरूको क्षमता वृद्धिका लागि तालिम भन्दा परिचालनमा बढी जोड दिनुपर्छ । अगुवा परिचालनका लागि ठूलो ठूलो जिम्मेवारी चाहिँदैन, एउटा कार्यक्रमका खाना खाजा, सहभागी र अतिथिहरूलाई सूचना दिने, कार्यक्रमस्थलको व्यवस्थापन गर्ने, कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, नारा लगाउने

—

**अगुवाइ र नेतृत्व पनि
तहगत हुन्छ । समुदाय
तहको अगुवाको भूमिका
निर्वाह गर्दा समुदायको
कुरा सिक्ने मौका
पाइन्छ । समुदाय तहको
अगुवाइ गरेपछि पालिका
तहको नेतृत्व गर्न सक्ने
क्षमता र दृढ विश्वास
बढेर जान्छ ।**

—

जस्ता स-साना कामबाट पनि अगुवाको क्षमता विकास हुन्छ र कामप्रति उत्प्रेरित गर्छ । त्यसैले अभियानका कामको मसिनो बाँडफाँटसहितको जिम्मेवारी दिनुपर्छ ।

अगुवा सशक्तीकरणका लागि समुदाय तहमै कानुनी र विषयगत ठूला ठूला शिविर आयोजना गरिनुपर्छ । यसो गर्दा समुदायका धेरै अगुवाले भाग लिने मौका पाउँछन् । यस्ता शिविरमा विषयगत वैचारिक

चिन्तनमनन गरिनुपर्छ । साथै समुदायमा सामूहिक एक्सन (कार्य) हरू, जस्तो- बाटो सफा गर्ने, समुदायको ताल, पोखरी र पानीको मुहान सफा गर्ने, वृक्षरोपण गर्ने, सार्वजनिक पार्कहरूमा फूल रोप्ने गर्नुपर्छ । जसले गर्दा समुदायमा नयाँ र भिन्नखालको सन्देश जान सकोस् । र, पछि अगुवाहरूले यस्ता सामूहिक एक्सनहरूलाई निरन्तरता दिन सक्ून् ।

अभियानमा अर्को छुटाउने नहुने पक्ष भनेको सांस्कृतिक पक्ष हो । सङ्गठनको बैठक, भेला, शिविर, च्याली, यात्रा र सभाहरूमा सांस्कृतिक कार्यक्रमहरूलाई जोडेर लैजानुपर्छ । यसो गरेमा हरेक अभियान रसिलो र ऊर्जा थप्नेखालको हुन्छ । अभियानको सन्देश फैलाउन पनि सजिलो हुन्छ ।

सङ्गठनमा अगुवाहरूले गरेको कामलाई सञ्चारमाध्यमसँग जोडेर लैजानुपर्छ । सङ्गठनमा गरेका असल अभ्यासहरू भन्नु पाउँदा अगुवाहरू उत्साहित हुन्छन् । सङ्गठन र अभियानका सवालहरू अन्य सरोकारवाला निकायसम्म पुग्छ र सवालमा जनमत तयार हुन्छ ।

अगुवाहरूलाई उद्देश्य मिल्दो अन्य स्थानको आन्दोलनहरूमा भाग लिने र विचार राख्ने अवसर दिनुपर्छ जसले अगुवाहरूको क्षमता विकास भएर जान्छ र अनुभव आदान-प्रदानले काम गर्ने जोश र जाँगर पनि थपिन्छ । विभिन्न स्थानमा भइरहेका सामाजिक आन्दोलनहरूबाट सिक्ने अवसर मिल्छ ।

अन्तमा, अगुवाले सदस्यहरूको स्वभाव, भावना, व्यवहार र आवश्यकतालाई बुझ्न सक्नुपर्छ । अभियानमा जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि विचलित नभई काम गर्न सक्नुपर्छ । सङ्गठनमा सबैलाई समान अवसर दिँदै आएका चुनौतीको जोखिम बहन गर्नुपर्छ । मूलतः सङ्गठन र अभियानको उद्देश्य प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा दृढ निश्चय राख्ने र उद्देश्यअनुसारको ससाना जिम्मेवारी दिने, सदस्यलाई कार्यप्रति सदा प्रोत्साहित गर्ने र सामूहिक भावनालाई स्थापित गराउने, सदस्यहरूको कामको सही मूल्याङ्कन गर्ने र आफूले दिएको वचन सदा पूरा गर्नु नै अगुवाका प्रमुख कार्य हुन् । ●

विनोद गौतम

सरकारी जमिन कब्जाको नयाँ स्वरूप

भूमिको कब्जाबारे देशअनुसार फरक-फरक परिभाषा र बुझाइ छन्। देशअनुरूप सन्दर्भ फरक रहेका कारण पनि यसका परिभाषामा एकरूपता पाइन्न। तर प्रायः आर्थिक प्रलोभनका कारणले स्थानीय जनताको संस्कृति, समाज तथा अपनत्व नै नामेट हुने गरी भूमिको अत्यधिक उपयोग तथा अतिक्रमण गर्नु नै भूमि दोहन हो भन्ने अर्थ दिन्छ। नेपालको सन्दर्भमा भूमिको कब्जाका सन्दर्भमा धेरै बहस विचारविमर्श नभए पनि सरकारी जमिन निजी कम्पनीलाई भाडामा दिइ व्यक्तिगत स्वार्थ पूर्तिका लागि एक उद्देश्यका प्रयोग हुनुपर्ने जमिन अर्कै उद्देश्यका लागि उपयोग गर्नु पनि भूमि दोहनका रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ।^१ यो लेखमा मूलतः नेपाल सरकार मातहत रहेको जमिन निजी कम्पनीलाई दिनका लागि सरकारले आफूअनुकूल कानून निर्माण, एउटै कम्पनीलाई गैरकानुनीरूपमा लामो समयका लागि सरकारी जग्गा भाडामा दिने अभ्यास र निजी कम्पनीबाट सरकारी जग्गा वैधानिकरूपमा कब्जा गरी प्राकृतिक स्रोत र साधनको दोहन कसरी भइरहेको छ भन्ने विषयमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

ट्रस्ट बोर्ड गठनको उद्देश्य र आधार नेपालमा भूमि सुधारको बहस धेरै पहिलेदेखि हुँदै आए पनि वैधानिकरूपमा वा

१ सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्रबाट सन् २००५ मा तयार गरेको नेपालमा भूमि कब्जाको परिभाषाका सम्बन्धमा प्रस्तावित सामग्रीबाट

आफूअनुकूल कानून निर्माण गरी सरकारी जमिन निजी कम्पनीले कब्जा गरेको विषयका सम्बन्धमा प्रायः कम नै आवाज उठ्ने गरेको

विशेषगरी अस्थिर सरकार र सरकारसँगै परिवर्तन भइरहने कर्मचारीतन्त्रलाई प्रभावमा पारेर निजी कम्पनी वा पहुँचवालाहरूले भित्रभित्रै सरकारी जमिन कब्जा गरेका घटनाहरू विभिन्न सञ्चारमाध्यमबाट आइरहेका छन्।

थियो। विशेषगरी अस्थिर सरकार र सरकारसँगै परिवर्तन भइरहने कर्मचारीतन्त्रलाई प्रभावमा पारेर निजी कम्पनी वा पहुँचवालाहरूले भित्रभित्रै सरकारी जमिन कब्जा गरेका घटनाहरू विभिन्न सञ्चारमाध्यमबाट आइरहेका छन्।

संविधान सभाको निर्वाचन सँगसँगै

गणतन्त्रलाई थप मजबुत बनाउन तत्कालीन राजनीतिक दलले दरबार हत्याकाण्डमा ज्यान गुमाएका तत्कालीन राजपरिवारका सदस्यको सम्पत्तिलाई राष्ट्रियकरण गर्ने निर्णय गरे। तत्कालीन मन्त्रपरिषद्बाट अध्यादेश जारी गरी मिति २०६४ मङ्सिर ६ गतेबाट नेपाल ट्रस्ट कार्यालय स्थापना भयो। तत्पश्चात पहिलेको अध्यादेशलाई केही संशोधन गरेर २०६४ पुस २२ गते व्यवस्थापिकाबाट नेपाल ट्रस्ट ऐन जारी गरियो। उक्त ऐनले दरबार हत्याकाण्डमा ज्यान गुमाएका राजा वीरेन्द्र, रानी ऐश्वर्य तथा उनीहरूका परिवारको सम्पत्ति नेपाल सरकारको मातहतमा ल्याई संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने अधिकार नेपाल ट्रस्टलाई दियो। यसरी ट्रस्टमार्फत परिचालन हुने सम्पत्ति सरकारी सम्पत्ति हुने व्यवस्था गरियो। ट्रस्ट बोर्डलाई सञ्चालन गर्न ऐनबमोजिम ट्रस्ट सञ्चालन समिति गठन गरियो। उक्त समितिमा प्रधानमन्त्रीले तोकेको मन्त्रपरिषद्को सदस्य अर्थात एक मन्त्रीको अध्यक्ष रहनेगरी पाँच सदस्यीय हुने प्रावधान ऐनमा राखियो। उक्त प्रावधानबमोजिम प्रधान मन्त्रीले गृह मन्त्रीलाई ट्रस्ट बोर्डको सदस्यका रूपमा नियुक्त गरिरहेका कारण यो परम्पराका रूपमा कायम रह्यो।

हालसम्मको तथ्याङ्क हेर्दा ट्रस्टको स्वामित्वमा जम्मा २१ हजार ५ सय ६२ रोपनी जग्गा रहेको देखिन्छ। तीमध्ये काठमाडौँमा मात्रै सबैभन्दा बढी ४ हजार ४ सय ४२ रोपनी क्षेत्रफल जमिन काठमाडौँमा रहेको देखिन्छ।^२ यी जग्गाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने जिम्मा नेपाल सरकारको हो। नेपाल ट्रस्ट ऐनमा ट्रस्ट मातहत रहेको सम्पत्ति विद्यालय, विश्वविद्यालय, स्वास्थ्य संस्थाका लागि उपयोग गर्न सकिने प्रावधान छ^३। यो ऐनबमोजिम ट्रस्टको सम्पत्ति लिलाम बिक्री वितरण गर्न नपाइने व्यवस्था गरिएको थियो तर ट्रस्टको सम्पत्ति शिक्षा तथा स्वास्थ्यका क्षेत्रको हितका लागि बिक्री वितरण गर्न सक्ने र यसरी बिक्री वितरणबाट प्राप्त रकम प्रशासनिक खर्चमा प्रयोग गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ।^४

२ अनलाइन खबर मिति २०७६ माघ २४ (<https://www.onlinekhabar.com/2020/02/834600>)

३ नेपाल ट्रस्ट ऐन २०६४ को दफा ५

४ नेपाल ट्रस्ट ऐन २०६४ को दफा १३ (२)

बिराएको बाटो

नेपाल ट्रस्ट ऐन गणतन्त्र स्थापनापछि जारी भएको ऐन भएकाले यसका धेरै प्रावधान नेपालको संविधानले राखेका उद्देश्यसँग मिल्छन् । यसको संशोधनको औचित्य स्पष्ट नभइकन नै व्यवस्थापिका-संसद्बाट २०७५ फागुन १९ गते ऐन संशोधन गरियो । संशोधित ऐनमा नेपाल सरकारले ट्रस्ट मातहत रहेको जमिन पर्यटकीय वा व्यावसायिक कार्यका लागि भाडामा दिन सक्ने प्रावधान समावेश गरियो । व्यवस्थापिका-संसद्मा ऐन पारित हुनुअघि सरकारको नेतृत्व गरेको राजनीतिक दलका सांसदले समेत ट्रस्टको जमिन निजी कम्पनीलाई भाडामा दिने प्रावधानले सरकारी जमिनको संरक्षण हुन नसक्ने भएकाले यो प्रावधान हटाउनुपर्ने माग गरे । अनेक विरोधका बाबजुद यो ऐन व्यवस्थापिका-संसद्बाट पारित भयो । ऐन पारित हुनासाथ ट्रस्ट सञ्चालन समितिका अध्यक्ष गृह मन्त्रीबाट भिक्की रक्षा मन्त्रीलाई नियुक्त गरियो । ऐनले नै प्रधानमन्त्रीले तोकेको व्यक्ति ट्रस्ट सञ्चालन समितिको अध्यक्ष रहने व्यवस्था गरेकाले यसमा धेरै टीकाटिप्पणी भएन । तर विभिन्न पत्रपत्रिका तथा राजनीतिक दलले सरकारी जमिन निजी कम्पनीलाई दिनेगरी गरिएको संशोधनमा स्वयम् गृह मन्त्रीकै असहमति रहेका कारण प्रधानमन्त्रीले गृह मन्त्रीलाई हटाए रक्षा मन्त्रीलाई ट्रस्ट सञ्चालन समितिको अध्यक्ष बनाइएको भनी विरोध गरे । ऐन संशोधन भएपश्चात नेपाल ट्रस्ट मातहत रहेको जमिन निजी कम्पनीलाई दिने बाटो खुल्यो । यसमा ट्रस्ट सञ्चालन समितिका कुनै पनि पदाधिकारीले विरोध गरेनन् ।

विनाप्रतिस्पर्धा एउटै कम्पनीलाई सरकारी जग्गा

नेपाल ट्रस्ट ऐनले जग्गा भाडामा दिने व्यवस्था गरे पनि आर्थिक ऐनले सरकारी सम्पत्ति भाडामा दिँदा खुला प्रतिस्पर्धा गरी आवश्यक मापदण्ड पूरा गरेर मात्रै दिनुपर्ने व्यवस्था राखेका कारण सरकारले आफूखुसी निर्णय गर्न नसक्ने धेरैको अनुमान थियो । तर सरकारले पर्यटन व्यवसायको क्षेत्रमा कार्यरत

निजी कम्पनी यती होल्डिङलाई पहिलेको सम्झौता पूरा हुन ६ वर्ष बाँकी छँदै २०७६ पुस ८ गते ट्रस्ट मातहत रहेको २ हजार ७ सय ९२ रोपनी जग्गा रिसोर्ट सञ्चालनका लागि थप ४० वर्षका लागि भाडामा दिइयो ।

यसको चौतर्फी विरोध भए पनि सरकार आफ्नो निर्णयबाट पछाडि हटेन । यसका पछाडि धेरै कारण जोडिएको तथ्य बाहिर आए । आएका तथ्यलाई हेर्दा एउटै कम्पनीका विभिन्न सहायक कम्पनी गठन गरेर यती होल्डिङले पटक-पटक सरकारी तथा सार्वजनिक जमिन भाडामा लिएका तथ्य प्राप्त भएका छन् ।

यो कानुन उल्लङ्घन भएकाले यस्तो निर्णय खारेज गर्नुपर्ने मागसहित विभिन्न कानुन व्यवसायीले सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दायर गरे । अदालतले सरकारलाई यसको कारण स्पष्ट पारी लिखित जवाफ पठाउन आदेश दिए पनि यो निर्णय रोक्नका लागि कुनै अन्तरिम आदेश जारी भएन । उक्त मुद्दा अख्तियारमा दायर भए पनि अख्तियारले समेत सरकारले भाडामा दिएको जमिनमा कुनै अनियमितता नभएको उल्लेख गर्दै मुद्दा दायर गरेन ।

हालसम्मको तथ्याङ्क हेर्दा उक्त कम्पनीले विभिन्न सहायक कम्पनीहरू स्थापना गरी नेपालका विभिन्न ठाउँका सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गा प्राप्त गरेको तथ्य उजागर भएका छन् । यसरी प्राप्त भएका तथ्याङ्कलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. १ : एउटै कम्पनीलाई विभिन्न समयमा सरकारले भाडामा दिएको सार्वजनिक जग्गा विवरण

कम्पनीको नाम	मिति	जग्गाको क्षेत्रफल (हेक्टरमा)	जग्गा रहेको ठेगाना
पासाङ लामु प्रतिष्ठान	२०६३ वैशाख	०.२०	काठमाडौं
काँगे रिसोर्ट	२०७४ साउन	२.५४	काठमाडौं
थामसेर्कु ट्रेकिङ लिमिटेड	२०७४ फागुन	०.०५	काठमाडौं
यती ग्रुप	२०७५ वैशाख	०.७१	लुम्बिनी
पाथिभारा केवल कार लिमिटेड	२०७५ वैशाख	२.५०	ताप्लेजुङ
यती ग्रुप	२०७५ जेठ	०.०५७	काठमाडौं
गोकर्ण रिसोर्ट प्रा.लि.	२०७६ मङ्सिर	१४२.०९	काठमाडौं
जम्मा		१४८.१४	

स्रोत : विभिन्न पत्रपत्रिका

उक्त तालिका हेर्दा नेपाल सरकारले विभिन्न समयमा एउटै कम्पनीलाई विनाप्रतिस्पर्धा सरकारी जमिन लामो समयका लागि भाडामा दिनुमा पक्कै पनि सरकार र

निजी कम्पनीबीच कुनै न कुनै स्वार्थ रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

जमिन भूमिहीनलाई पुग्दैन

सङ्घीय संसद्ले पारित गरेको भूउपयोग ऐन २०७६ अनुसार जमिनलाई उपयोगका आधारमा जम्मा १० भागमा विभाजन गरिन्छ । यो ऐनबमोजिम एक प्रयोजनका लागि विभाजन गरिएको जमिन अर्को प्रयोजनका लागि प्रयोग गर्न पाइँदैन । यसका लागि सबै पालिकाले भूउपयोग योजना बनाइ कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ । तर स्थानीय तहले भूउपयोग योजना तयार नै नगरी ४० वर्षसम्म एउटा निजी कम्पनीलाई जग्गा भाडामा दिनु भनेको प्राकृतिक स्रोत र साधनको चरम दुरुपयोग हो । यसैगरी सङ्घीय संसद्बाट पारित भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ को आठौं संशोधनले भूमिहीन तथा अव्यवस्थित बसोबासीलाई जमिन उपलब्ध गराइ जमिनको स्वामित्व उपलब्ध गराउने प्रावधान समावेश गरेको छ । तर ऐनको यो प्रावधान कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालयबीच समन्वय नभएका कारण सरकारका जिम्मेवार मन्त्रीहरूबाट नै भूमिहीन तथा अव्यवस्थित बसोबासीलाई नेपालभित्र जमिन उपलब्ध गराउन पर्याप्त जमिन छैन भन्ने आशयका अभिव्यक्ति आइरहेका छन् ।

एकातिर नेपाल सरकारबाट नै निजी कम्पनीलाई लामो समयसम्म जमिन दिएर सार्वजनिक जमिनको दोहन गरिरहेको छ भने

अर्कोतिर भूमिहीन तथा अनौपचारिक क्षेत्रका बसोबासीहरू लामो समयदेखि जमिनको स्वामित्वका लागि आन्दोलन गरिरहेका छन् । निजी कम्पनीले ४० वर्षसम्म सार्वजनिक

जमिनको उपयोग गरेर बनाइएका संरचना र पूर्वाधारका कारणले उक्त जमिन नेपाल सरकारले सम्भौताको अवधि समाप्त भए पनि सरकार मातहत आउने कुरा अनिश्चित छ । तर सार्वजनिक क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेका भूमिहीन तथा अव्यवस्थित बसोबासीको भूमि अधिकारकाबारे नसोच्नु दुःखको कुरा हो ।

अबको बाटो

हाल नेपालमा भूउपयोग ऐन कार्यान्वयनमा आएको छ । यो ऐन निर्माणको प्रमुख उद्देश्य जमिनको खण्डीकरण रोक्दै त्यसको प्रभावकारी उपयोग गर्नु हो । यसका लागि ऐनले जम्मा जमिनलाई १० भागमा छुट्ट्याएर एक प्रयोजनका लागि छुट्ट्याइएको जमिन अर्को प्रयोजनका लागि उपयोग गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ । ऐनअनुसार सार्वजनिक तथा वन क्षेत्रको जमिन संरक्षण गर्नुसमेत सरकारको दायित्व हो ।

ऐन पूर्णरूपमा कार्यान्वयनमा नआइकन नै सरकारी जमिन कुनै कम्पनीलाई भाडामा दिने अभ्यासले जमिनको संरक्षण गर्नु भन्दा खण्डीकरण गर्छ । यस्तो जमिनको संरक्षणका लागि स्थानीय सरकारलाई जिम्मेवारी दिइनुपर्छ । स्थानीय सरकारले भूउपयोग ऐनले व्यवस्था गरेबमोजिम स्थानीय तहमा भूउपयोग परिषद्मार्फत जमिनको प्रभावकारी उपयोग भए/नभएको सम्बन्धमा अनुगमन गरिनुपर्छ । ट्रस्टमा रहेको जमिनको उपयोगका लागि प्रभावकारी संरक्षण र उपयोगका लागि निजी कम्पनीलाई जमिन भाडामा दिने प्रावधान ऐनबाट नै हटाउनुपर्छ । हालसम्म भाडामा दिइएको जमिनमा निजी कम्पनीबाट सञ्चालन भएका होटललगायत अन्य व्यवसायलाई राज्यले अधिकतम कर असुल गरी सोबापतको रकम भूमि सुधारको क्षेत्रमा उपयोग गर्नुपर्छ । ट्रस्टको जमिन संरक्षणको प्रमुख दायित्व सरकारको नै भएको हुनाले कुनै निजी कम्पनीको फाइदाका लागि ऐन नै संशोधन गर्ने अवस्थाको अन्त्य गर्ने प्रमुख दायित्व पनि नेपाल सरकारको नै हो ।

धर्मराज जोशी

दिगो विकास र खाद्य सुरक्षाका लागि भूमि अधिकार

नेपालमा सङ्घीयता संस्थागत गर्न नेपालको जननिर्वाचित प्रतिनिधि सम्मिलित संविधान सभाले तयार गरेको संविधानमा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकार व्यवस्था छ । संविधान यी तीनै निकायले गर्ने कार्यहरू स्पष्ट गरिएको छ । खासगरी भूमि शासन, भूमि व्यवस्था तथा भूमि प्रशासनसम्बन्धी एकल र साभ्ना हिसाबले गर्नुपर्ने कार्य र कार्यक्षेत्र स्पष्ट निर्धारण गरिएको छ । यद्यपि हाम्रो भौगोलिक विविधता तथा स्थानीय विशिष्टताका आधारमा विद्यमान भूमिसम्बन्धी समस्याहरूको स्पष्ट पहिचान र तिनको दस्तावेजीकरण नभएको र संविधानले देखाएको समाधानका लागि आवश्यक संस्थागत, प्रविधिक तथा आर्थिक तयारी नपुग्दा भूमि शासनको क्षेत्रमा विद्यमान तमाम समस्याको जनमुखी समाधान खोज्ने कार्य निरन्तर चलिरहेको छ ।

राष्ट्रिय विकासको दृष्टिले सधैं पुछारमा

रहेका कर्णाली र सुदूरपश्चिम प्रदेश र तुलनात्मकरूपले विकासको सूचक सबल रहेको लुम्बिनी प्रदेशको प्राकृतिक स्रोत साधनको समुचित उपयोग र व्यवस्थापन गर्न सकिएमा आर्थिक हिसाबले देशकै काँचुली फेर्ने सम्भावना रहेको कुरा कसैले नकार्न सक्दैन ।

यी तमाम विविधता र सम्भावनाबीच जनमुखी भूमि सुधार, भूमिको समतामूलक वितरण र दिगो उपयोग तीनवटै प्रदेशका साभ्ना समस्या हुन् ।

यस छोटो आलेखमा भूमि तथा कृषि सुधारको क्षेत्रमा काम गर्दै आएका सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्र, राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च, नेपाल र भूमि शासन कार्य समूहको सहकार्यमा गत कात्तिक २ र ३ गते आयोजना गरिएका प्रदेशस्तरीय बहुसरोकारवाला भूमि बहसकै सेरोफेरोमा रहेर सुदूरपश्चिम, लुम्बिनी र कर्णाली

प्रदेशको भूमि सवाल र समाधानका विषयमा चर्चा गर्न खोजिएको छ ।

भूमि सवाल

भूमिसम्बन्धी विद्यमान समस्याले समग्र विकासमा असर पुऱ्याएको हुँदा तिनको जनमुखी समाधान नभई देशले हासिल गर्न खोजेको आर्थिक उन्नति र सम्पन्नता प्राप्त गर्न असम्भवप्रायः रहेको भन्ने बुझाइ सामाजिक र राजनीतिक वृत्तमा बनेको छ । तर यिनै बुझाइमा टेकेर विगतमा नेपाली भूमिमा पटाक्षेप भएका ठूलूला राजनीतिक परिवर्तनका नेतृत्वकर्ताले सामन्तवादी चरित्रको भूमि वितरण प्रणालीलाई जनमुखी भूमि सुधार अवलम्बन गरी समग्ररूपले खारेज गर्नुको सट्टा भूमि क्षेत्रमा देखिएका सतही समस्याको किस्ता किस्तामा समाधान खोज्ने प्रवृत्तिले भूमिसम्बन्धी समस्या गहिँरिँदै गएको हो ।

नेपालमा भूमि सुधार राजनीतिक तथा सामाजिक वृत्तमा बहस हुँदै आए पनि राज्यको सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक कार्यसूचीमा विकासको प्रमुख सवालका रूपमा प्रष्टसँग समावेश गर्दै विश्वका साम्यवादी क्रान्ति भएका मुलुकहरूले जसरी भूमि सुधारलाई देश विकासको एक आधारभूत कार्यक्रमका रूपमा लागु गर्न सकिएन । वि.सं. २०२१ सालमा राजाले पनि भूमि सुधारको कार्यक्रम लागु त गरे तर वास्तविक किसान वर्गले फाइदा पाउन थालेपछि त्यो कार्यक्रम अनेक बहानामा स्थगित गरियो ।

वि.सं. २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछिका सरकारहरूले भूमि सुधारलाई उचित प्राथमिकता दिन सकेनन् । उत्पादनको साधन भूमिमाथि वास्तविक किसानको पहुँच र स्वामित्वको विषय माओवादीले वि.सं. २०५२ सालमा 'जनयुद्ध' सुरु गर्दा र २०६२ सालमा शान्तिपूर्ण राजनीतिमा आउँदा प्रमुखरूपमा उठेको विषय थियो । २०६३ मङ्सिर ५ मा भएको बृहत् शान्ति सम्झौतामा 'सामन्ती भूस्वामित्वको अन्त्य गर्दै वैज्ञानिक भूमि सुधार कार्यक्रम लागु गर्ने नीति तय गर्ने' र 'सुकुमबासी, कर्मैया, हलिया, हरवा/चरवालगायत आर्थिक-

सामाजिकरूपले पछाडि परेका वर्गलाई जगालगायत आर्थिक-सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने नीति लिने' उल्लेख भए । यी सहमतिहरूको व्यावहारिक कार्यान्वयनका लागि राजनीतिक सहमतिका आधारमा उच्चस्तरीय भूमि सुधार आयोगहरू बने । प्रतिवेदन पनि लेखिए तर वास्तविकरूपमा कार्यान्वयन भएन । २०७२ सालमा नयाँ संविधानले भूमिहीन दलितलाई एकपटकका लागि जमिन उपलब्ध गराउने, सबैका लागि आवासको सुनिश्चितता गर्ने, खाद्य सुरक्षा र खाद्य सम्प्रभुता सुनिश्चित गर्ने तथा भूमिमा रहेको दोहोरो स्वामित्व अन्त्य गरी वैज्ञानिक भूमि सुधार लागु गर्ने कुरा स्पष्ट उल्लेख गरे पनि नेपालमा राजनीतिक दलहरूका लागि भूमि सुधार लोकप्रिय नारामा सीमित भएको प्रमाणित गर्न अनेक प्रमाण देखाउन सकिन्छ ।

जोताहा किसानहरू मर्कामा परेका र उनीहरू सामन्तहरूको चेपुवामा परी सामाजिक-आर्थिक प्रगति गर्ने नसक्ने अवस्था देखेका तत्कालीन बभ्राजी राजा जयपृथ्वीबहादुर सिंह र किसान नेता भीमदत्त पन्तले वास्तविक किसानको भूमि अधिकार स्थापित गर्न थालेका अभियानहरू र तत्पश्चात जनमानसमा जागेको भूमि सुधारप्रतिको आकाङ्क्षालाई केन्द्र सरकारले बेवास्ता गरिरह्यो ।

२०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि सरकारले सुकुमबासी समस्या समाधान गर्न १३ वटा आयोग गठन गरेको थियो । तीमध्ये ३ वटा आयोगका अध्यक्ष सुदूरपश्चिमबाटै भए पनि सुदूरपश्चिमको भूमिसम्बन्धी प्रमुख समस्याका रूपमा रहेको हलिया समस्या सम्बोधन गर्ने कुनै कदम चाल्न सकेनन् ।

शासकीय संरचनाका नेतृत्वकर्ताले आफ्नो वर्ग स्वार्थ रक्षार्थ नीतिगत व्यवस्था गरे । राजनीतिमा पहुँच नभएका दूरदराजका कमजोर वर्गको आवश्यकता परिपूर्ति गर्नेतिर नीतिगत व्यवस्थाको आवश्यकता नै महसुस गरिएन ।

यसरी विगत ७ दशकदेखिका भूमिसम्बन्धी आन्दोलन र सुधारका प्रयासहरू भूमिको असमान वितरण, हदबन्दी, गयल जमिन्दारी, मोहियानी, हलिया-कर्मैया,

गुठी, सुकुमबासीलगायत समस्याको वरिपरि घुमेको छ ।

भूमिसम्बन्धी समस्या

जनमुखी नीति निर्माणमा सामन्तवाद र भू-अधिपतिको प्रभाव विगतमा हलिया तथा कर्मैया राख्नुलाई प्रतिष्ठाको विषय बनाइने समाजमा हलिया र कर्मैयासम्बन्धी समस्याहरू पूर्णरूपले समाधान गर्नु अहिले पनि चुनौतीपूर्ण नै छ । सीमान्त वर्गलाई हलिया कर्मैया राखेर शक्तिको नजिक भएकाहरूले अनियन्त्रित तरिकाले जमिन ओगटेको कुरा विभिन्न तथ्यले देखाएका छन् । सामन्त तथा भूमिपतिहरू जहिल्यै पनि सत्ता र शक्तिको नजिक हुने कुरा आमसीमान्त किसान वर्गका लागि अभिशाप सावित भएको छ । सांस्कृतिक विश्वास र मान्यता कमजोर वर्गलाई विभिन्न पेसा/व्यवसाय तथा परम्पराका नाममा भूमि प्राप्त गर्ने अवसरबाट वञ्चित गरी कालान्तरमा आफ्नै भूमिबाट कमजोर वर्ग बेदखलीमा परिरहेको छ ।

सङ्घीय सरकारले भूमि सुधारको सवाललाई प्राथमिकतामा नराखेको यस परिवेशमा भूमि सुधारलाई बृहत् भूमि तथा कृषि सुधार, भर्जिन ल्यान्ड उपयोग, जैविक खेती, नयाँखाले जमिन बेदखली, भूमि पुनर्वितरणको सम्भावना जनयुद्धकालमा किनबेच गरिएको जमिनको स्वामित्व र हलिया मुक्ति आदि पेचिला प्रश्न हल गर्न प्रदेशले आफ्नै अनुकूलताको भूमि सुधार लागु गर्न सक्ने सम्भावना पहिल्याउन सके कर्णाली प्रदेशले विकासको अग्रगति समाल्ने सम्भावना अत्यधिक छ ।

तर एकीन तथ्याङ्क अभावमा दिगो भूउपयोग वा भूमिको पुनर्वितरण जस्ता पेचिलो सवालको समाधान पहिल्याउनु फलामको चिउरा चपाउनुसह भएको छ ।

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा भने कर्मैया र हलिया मुक्ति तथा पुनर्स्थापनाको प्रश्न गम्भीरताका साथ लिइनुपर्ने सवालका रूपमा सतहमा आएको छ । २०५८ मा कर्मैया र हलिया कानुनतः मुक्त गरिए पनि उनीहरूको पहिचान र पुनर्स्थापनाको सवालमा नै गम्भीर त्रुटि गरिएको हुँदा कार्यान्वयन पाटो कहिल्यै नटुङ्गिने जस्तो तरिकाले लम्बिँदै

गएको देखिन्छ। कमैया तथा हलिया पुनर्स्थापनालाई गम्भीरताका साथ नलिएका कारण कमैया र हलियाको मुक्तिको घोषणाले उनीहरूलाई कृषि मजदूरबाट सुकुमबासीमा रूपान्तरण गरेको छ।

त्यस्तै लुम्बिनी प्रदेशको भूमिसम्बन्धी प्रमुख सवालहरू सुकुमबासी व्यवस्थापन, ऐलानी जग्गा दर्ता, गुठी जग्गामा जोताहाको अधिकार, मोही जग्गा बाँडफाँट, कृषियोग्य जमिनको गैह्रकृषिमा प्रयोग आदि हुन्।

भूमिहीनता, सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासी, प्राकृतिक स्रोतको उचित उपयोग र समतामूलक बाँडफाँट, जलस्रोत व्यवस्थापन, आदिवासी, लोपोन्मुख र अल्पसङ्ख्यकको भूमि सवाल, भूमि प्रशासन तथा नापजाँच, सार्वजनिक जमिन अतिक्रमण तथा बाँभो जग्गा, अनुपस्थित जमिन्दारी, चुरे क्षेत्रको भूस्वामित्व, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा आरक्षणसँग जोडिएको भूमि सवाल, पुनर्वासको जमिनको स्वामित्वको विवाद, भूमिसम्बन्धी प्रादेशिक तथा स्थानीय कानूनहरूको अभाव, कृषि क्षेत्र, बसोबासको क्षेत्र र औद्योगिक क्षेत्रको योजनाबद्ध विकासको अभाव जस्ता समस्या साभ्हा समस्याका रूपमा अगाडि आएका छन्।

भूमिसम्बन्धी समस्याले पारेका असर

यी तमाम समस्याले प्रदेशको विकासमा अनेकौँ असर खडा गरेको छ। कृषि उत्पादनमा सुधार हुन नसकेको, भूमिहीन तथा अव्यवस्थितहरूको सामाजिक तथा आर्थिक हैसियतमा सुधार हुन नसकेको, राज्यले उपलब्ध गराउने सेवा/सुविधा भूमिहीन तथा अव्यवस्थित समुदायमा पुऱ्याउन नसकिएको, समाजमा दुईखाले वर्ग निर्माण भई सामाजिक असमानता गहिँरिँदै गएको र राज्यको आम्दानी बढ्न नसक्दा भूमि विकासमा राज्यका तर्फबाट अपेक्षित लगानी हुन नसकेको जस्ता असर देखापरेका छन्। यस्ता तत्कालिक असरहरूले प्रदेशको समग्र विकास तथा उन्नतिमा दीर्घकालीन असर पुऱ्याएको छ।

स्थानीय तहमा भएका भूमिहीन, अव्यवस्थित बसोबासी तथा समग्र जमिनको तथ्याङ्क तयार गरी भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोगले तोकेको विभिन्न

मापदण्डअनुसार जमिनको स्वामित्व प्रदान गर्नुपर्ने, जमिनमाथिको हदबन्दी समय सान्दर्भिकरूपमा परिमार्जन गरी कडाइका साथ लागु गर्नुपर्ने, बेदर्ता मोहीको अस्तित्व स्वीकार गरी उनीहरूलाई मोहियानी अधिकार दिलाउनुपर्ने र जग्गा प्राप्तमा नागरिकता प्रमाणपत्रको ठूलो भूमिका भएकाले नागरिकता प्राप्तिको प्रक्रियालाई सहज तुल्याउनुपर्ने। त्यसका साथै भूमि तथा प्राकृतिक स्रोतको परिवेश विश्लेषण गरी भूमिको समुचित उपयोग सुनिश्चित गर्दै भूमि तथा कृषि क्षेत्रका मूलभूत सवाल सम्बोधन गर्नुपर्ने र भूमि तथा कृषि क्षेत्रमा जनमुखी सुधारको आवश्यकता औल्याइएको छ।

उल्लिखित असरहरू कम गर्न सम्बन्धित प्रदेशहरूले केही न केही प्रयासहरू थालनी गरेका छन्। उदाहरणका लागि कर्णाली प्रदेशले भर्खरै जैविक प्रदेश घोषणा गरेको छ भने विपद् संवेदनशील भूउपयोग गुरुयोजनाको काम थालनी गरेको छ। लुम्बिनीले बाँभो रहेको तथा उपयोग नगरिएको कृषियोग्य जमिन भूमिहीन तथा साना किसानलाई लिजमा उपलब्ध गराउने नीति लिएको छ भने सुदूरपश्चिम प्रदेशले भूमि एकीकृत विकासको मोडेलबारे विचार गरिरहेको छ। यद्यपि सङ्घीय सरकारले संविधानमा उल्लेख गरिएअनुसार भूमि सुधारको क्षेत्रमा प्रदेशलाई अधिकार प्रयोग गर्न विभिन्न व्यवधान खडा गरेको गुनासो सम्बन्धित प्रदेशबाटै सुनिन थालेको छ। तर भूमिको व्यवस्थापन र भूमि सुधारको कार्यक्रमहरू सामाजिक न्यायको मान्यताअनुरूप कृषि कर्ममा लाग्ने समुदायको कृषिमा पहुँच बढाउने र भूमिको दिगो उपयोगको सुनिश्चित गरी उत्पादनमा वृद्धि गर्दै खाद्य असुरक्षा र खाद्यान्न आयात घटाउनेतर्फ लागिपरेको दाबी भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयको छ।

अबको विकल्प : भूमि सुधार

कम्तीमा एकपटक नेपालमा देशव्यापीरूपमा भूमि सुधार हुन जरुरी छ। आर्थिक समृद्धि र सामाजिक रूपान्तरणसहितको समाजवाद उन्मुख समन्यायिक समाज स्थापना गर्न र सुखी

नेपाली, समृद्ध नेपालको राष्ट्रिय सङ्कल्प पूरा गर्न भूमि सुधार एक आधारभूत सर्त रहेको कुरा ३ वटै प्रदेशस्तरीय भूमिसम्बन्धी नीतिगत छलफलबाट उठेको छ। भूमि सुधार केवल जमिनको पुनर्वितरण र पुनर्व्यवस्थापनसँग मात्र जोडिएको प्रश्न होइन। यो राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक/सांस्कृतिक रूपान्तरणको वैज्ञानिक विश्लेषण र सामाजिक न्यायको प्रश्नसँग गाँसिएको सवाल हो। त्यसैले प्रदेश सरकारले निम्न हस्तक्षेपका कदम चाल्न सक्छन् :

आफ्नो प्रदेशभरिको भूमि उपयोगको स्थिति अध्ययन गर्ने : भूस्वामित्व, भूउपयोग र भूमि वितरणको यथार्थ विवरण लैङ्गिक, वर्गीय र जातीय दुवै हिसाबले राख्ने। पुनर्वितरण गर्न मिल्ने खेतीयोग्य जमिनको विवरण तयार गर्ने।

भूउपयोग नीति तथा ऐन/कानून तर्जुमा गर्ने र कडाइका साथ लागु गर्ने।

प्रदेशभरिमा गरिने व्यावसायिक र परम्परागत कृषि कार्यहरूको म्यापिङ गर्ने।

पर्याप्त खेतीयोग्य जमिनमा पहुँच नहुँदा बहुसङ्ख्यक कृषक परिवारको कृषिमाफत मात्रै रूपान्तरण सम्भव नभएको हुँदा कृषिमा रहेको मानवस्रोतको अतिरिक्त भार घटाइ उनीहरूको जीवनस्तर सुधार गर्न कृषिको विकल्पका रूपमा औद्योगिक विकासलाई अगाडि बढाउने नीति तथा कार्यक्रमहरू ल्याउने।

अनुपस्थित जमिन्दारीको पूर्ण अन्त्य गर्ने वैकल्पिक तर स्पष्ट योजना बनाउने।

नेपालको संविधानको मर्म र भावनाअनुसार भूमि सुधारका आधारभूत मूल नीतिका आधारहरू स्थानीय तहको अगुवाइमा केन्द्र र प्रदेशको समन्वय र सहकार्यमा कार्यान्वयन गर्ने।

विभेदकारी नीति तथा अभ्यासका कारण बेदखल गरिएका हलिया, बालीघरे, कमैया, कमलरी, वादी, दलित, थारू, मोही, हरवा/चरवा, आदिवासी जनजाति, मुस्लिमलगायतका आधारभूत वर्गहरूको समस्या स्थायीरूपमा हल गर्न प्रगतिशील कार्यक्रमहरू ल्याउने।

एकीकृत बस्ती र व्यावसायिक कृषि प्रणालीलाई कडाइका साथ लागु गर्ने

भूगर्भशास्त्री, भूमि तथा कृषिविज्ञ, वनविज्ञ, आवासविज्ञ, समाजशास्त्री रहेको समावेशी शक्ति सम्पन्न उच्चस्तरीय वस्ती विकास संयन्त्र बनाउने ।

छलफलकै क्रममा प्रदेशमा भूमि हेर्ने मन्त्रालयमा व्यापक क्षमता विकासको खाँचो रहेकाले यसका लागि आगामी दिनमा सरोकारवालाहरूमाभ सहकार्य हुनुपर्ने, व्यावहारिक हिसाबले भूमिसम्बन्धी समस्या समाधानका लागि पहिलो प्राथमिकता ऐलानी जमिनको जतिसक्दो चाँडो नापजाँच गरी जनसमुदायलाई जग्गाको लालपुर्जा उपलब्ध गराउनु स्थानीय सरकारलाई सम्बन्धित निकायहरूले सक्दो सहयोग गर्नुपर्ने, भूमि व्यवस्थापन, भूमि सुधार र समग्र भूमि स्रोतसम्बन्धी सरोकारवालाहरूमाभ फरक फरक बुझाइ रहेकाले एक साभ्ना बुझाइ हुनु अत्यन्तै आवश्यक रहेको कुरामा जोड दिँदै भूमिसम्बन्धी तथ्य/तथ्याङ्कहरू व्यवस्थित गर्न र स्थानीय जनसमुदायको आवश्यकता, स्थानीय सुलभता र विशेषतालाई जोड दिँदै स्थानीय सरकारले विशेष पहल लिनुपर्ने, भूमिहीनता तथा सुकुमबासी र जग्गा नापीसम्बन्धी कुराको सबै स्थानीय तहमा छलफल हुनुपर्ने आदि कार्यक्रममा आएका केही महत्वपूर्ण सुझाव हुन् ।

भूमिसम्बन्धी समस्या समाधानका लागि नेपाल सरकारले हालै गठन गरेको भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोगले काम अगाडि बढाएको छ । भूमि अधिकारको सवाल बहुसङ्ख्यक नेपाली जनताका लागि दिगो विकास, खाद्य सुरक्षा तथा सुरक्षित भविष्यसँग प्रत्यक्ष जोडिएको छ । त्यसैले भूमि प्राविधिक व्यवस्थापनको सवाल भन्दा राजनीतिक मुद्दा पनि हो । त्यसकारण यसको कुनै पनि एक पक्षमा मात्रै केन्द्रित भएर समग्र हिसाबले भूमि सुधारको प्रक्रियाअगाडि बढाउन नसकिने भएकाले आगामी दिनमा प्रदेशको भूमिसम्बन्धी नीति र भूउपयोग योजना तर्जुमा गर्न र भूमिमा जोताहा किसान वर्गको अधिकार सुनिश्चित गर्न सरोकारवालाहरूमाभ सुभ्रुभ्रपूर्ण ढङ्गले गहन छलफलका लागि प्रदेशको भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयले अगुवाइ लिनुपर्ने देखिन्छ ।

भवानी घिमिरे

भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोगसँग अपेक्षा

नेपालमा संविधान जारी भएको पाँच वर्ष पूरा भयो । २०७२ साल असोज ३ गतेका दिन नेपालको संविधान जारी गरिँदा नेपालीमा खुसीको लहर थियो । चोक, गल्ली, सार्वजनिक स्थान, निजी स्थान, गाउँ घर, शहर बजार चौतर्फी मैनबत्ति बल्यो । जनताले रमाइलो मनाए । सबै वर्ग, जातजाति, धर्म संस्कृति, पेसामा आफ्नै किसिमको उत्साह र रौनक थियो । अहं बढी उत्साही भूमि अधिकारबाट वञ्चित भूमिहीन, सुकुमबासी तथा साना किसान भएका थिए ।

अहिलेको संविधान हेर्दा भूमि सुधारका लागि संविधानले धेरै विषय समेटेको छ । इतिहासमा धेरैपटक संविधान बनेको देखिन्छ । राणा शासनकालसँगै नेपाल सरकारको संवैधानिक कानुन २००४, नेपालको अन्तरिम शासन विधान २००७, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५, नेपालको संविधान २०१९, नेपालको संविधान २०४७, नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ र नेपालको संविधान २०७२ बनेका छन् ।

धेरै समयदेखि नेपालको मुख्य समस्याका रूपमा रहेको भूमि सुधार र सुकुमबासीहरूको समस्याको विषयलाई अहिलेको संविधानले धेरै समाधान गर्ने अपेक्षा पनि राखिएको छ । यदि यो संविधानले दिएको अवसरलाई प्रयोग गर्ने हो भने धेरै समस्या समाधान हुने निश्चित छ ।

केही अवसर

पहिलो अवसरका रूपमा नेपालको संविधानमा कृषि र भूमि सुधारका पक्षमा धेरै

विषय समेटिएका छन् । भाग ३ को मौलिक हकको धारा ३७ मा आवासको हकको उपधारा (१) प्रत्येक नागरिकलाई उपयुक्त आवासको हक हुनेछ । धारा ४० मा दलितको हकको उपधारा ५ मा राज्यले भूमिहीन दलितलाई कानुनबमोजिम एकपटक जमिन उपलब्ध गराउनुपर्नेछ । यसैको उपधारा (६) मा राज्यले आवासविहीन दलितलाई कानुनबमोजिम बसोबासको व्यवस्था गर्ने छ । भाग ४ को धारा ५१ को (ड) मा कृषि तथा भूमि सुधारसम्बन्धी नीतिमा रहेका १ देखि ५ सम्मका कुरा अति महत्वपूर्ण र विचारणीय छन् ।

दोस्रो अवसरका रूपमा सुकुमबासी समस्या समाधान आयोगको गठन, भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ को आठौँ संशोधनमा व्यवस्था भएअनुरूप, नेपाल सरकारले २०७६ साल चैत ९ गते ५ सदस्य भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन गरेको छ । जिल्लास्तरमा पनि समिति बनेका छन् । यसले भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थितहरूको व्यवस्थापनका लागि बाटो खोलिदिएको छ । अब कार्यान्वयनको पाटो मात्र बाँकी छ ।

यस्तै अर्को अवसरको रूपमा नेपालको विकेन्द्रीकृत शासन प्रणाली, नेपालको संवैधानिक संरचनाअनुसार सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी ३ तहमा विभाजित छन् । अधिकारहरू पनि सोहीअनुसार विभाजन गरिएको छ । यो भनेको विकेन्द्रीकृत शासन प्रणालीको फाइदा हो । अहिले स्थानीय सरकारले चाहँदा धेरै समस्या समाधान हुने अवस्थामा छन् ।

हिजो केन्द्रीकृत शासन प्रणालीमा केन्द्रले

सबै शक्ति र अधिकार लिने तर जिम्मेवारीचाहिँ अरूलाई दिने गर्दा काम गर्न अप्ठेरो थियो । केन्द्रबाट आज आफ्नो तहअनुसारको जिम्मेवारी दिन सहज छ । स्थानीय तहमा मेयर/उपमेयर छन् । वडाहरूमा वडाअध्यक्ष र सदस्यहरू छन् । यसले गाउँ, टोल र वडाका सुकुमबासीहरूको, ऐलानी पर्ती जमिनको तथ्याङ्क लिनेदेखि अन्य सरकारी र प्राविधिक कामहरू गर्न सहज हुनेछ । यो संयन्त्रबाट काम गर्दा सहज, सुलभ र प्रभावकारी हुन्छ । हिजो प्रतिनिधिविहीन अवस्थामा आयोगले मात्र काम गर्दा निकै काठिन थियो । जनशक्तिको अभाव थियो । र, अन्य काम पनि गर्न सजिलो छ ।

भन्ने अर्को अवसरका रूपमा हामीसँग भूउपयोग ऐन २०७६ आएको छ । यो ऐनमा टेकेर भूमिसम्बन्धी धेरै काम गर्न सहज हुनेछ । सुकुमबासी समस्या समाधानमा पहिले गर्नुपर्ने काम नै भूउपयोग नीतिको हो । कृषियोग्य क्षेत्र, आवासको क्षेत्र, व्यवसायको क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र, खानी तथा खनिजजन्य क्षेत्र, वन क्षेत्र, नदी, खोला, ताल, सीमसार क्षेत्र, सार्वजनिक उपयोगको क्षेत्र, संस्कृति तथा पुरातत्व महत्वका क्षेत्र, नेपाल सरकारबाट तोकिएअनुसार अन्य क्षेत्र गरी १० भाग रहेको भूमिको वर्गीकरणलाई छुट्ट्याएर काम गर्नुपर्छ । भूमि नीति प्रयोग गर्नुअघि सुकुमबासी समस्याको काम गरियो भने फेरि पनि सुकुमबासी पहिरो जाने, खोलाको तीर र जोखिमस्थानमा नै पर्नेछन् भन्ने शङ्का सहजरूपमा गरिन्छ । यस्तो अवस्थामा सुकुमबासीको व्यवस्थापन होला तर त्यसको स्थायित्व भने हुन्न ।

अहिलेको सरकारसँग भूमिहीन किसानले सुरक्षित आवासको ठूलो अपेक्षा गरेका छन् । हरेक क्रान्ति र आन्दोलनमा भूमिका मुद्दा, सर्वहाराको गाँस, बास, कपास, शिक्षा र स्वास्थ्यका कुरा जोडिएर आएका छन् । नारा र जगलाई सरकारले बिर्सनु हुन्न । विशेषगरी आन्दोलनका समयमा यही वर्ग र समुदायले साथ दिएको कुरा भुल्नु हुन्न । आफ्नो घोषणापत्रमा भएका कुरा र त्यसैको जगमा नेतृत्वमा पुऱ्याएका त्यो क्षण पनि भुल्नु हुन्न ।

आयोगहरू पहिला पनि बनेका थिए । कति आयोगले त सरकारको अत्यायुक्तै कारणले काम गर्न सकेनन् । तर अहिले भएको आयोगमा सरकारको सहयोग छ । प्रशस्त समय र अवसर पनि छ । यसलाई प्रयोग गरौं । यो

पनि एउटा अवसर नै हो ।

राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च नेपाल, लामो समयदेखि भूमि तथा कृषि अधिकारका लागि सङ्गठित अभियानमा छ । यस सङ्गठनमा धेरै परिवार सङ्गठित छन् । आन्दोलनमा लागेका अनुभवी अगुवा छन् । देशभरि सङ्गठन फैलिएको छ । प्रत्येक गाउँमा गाउँ मञ्च, वडामा वडा मञ्च, जिल्लामा जिल्ला मञ्च, प्रदेशमा प्रदेश मञ्च छ । यिनीहरूमा भूमिसम्बन्धी व्यावहारिक ज्ञान छन् । भूमि अधिकार मञ्चको सङ्गठन, सदस्य र अगुवा

आत्मनिर्भर केन्द्रले

लामो समयदेखि भूमिको

मुद्दामा काम गर्दै भूमि र

कृषिसम्बन्धी राम्रो ज्ञान

र अनुभव बटुलेको छ ।

र, दक्ष जनशक्ति पनि

उत्पादन गरेको छ ।

यसलाई पनि अवसरका

रूपमा लिनुपर्छ ।

परिचालन हुनु पनि एउटा अवसर हो ।

यतिबेला भूमिहीन, सुकुमबासी, दलित भूमिहीन र अव्यवस्थित बसोबासीका लागि भूमि हक दिलाउन, जमिन दिलाउनका लागि सबैको सहयोग र सहकार्य पनि अति जरूरी हुन्छ । यसका लागि यो प्रक्रियामा भूमिसम्बन्धी क्षेत्रमा काम गरिरहेका अगुवा, विज्ञहरूको पनि उत्तिकै भूमिका जरूरी छ । हामीसँग अर्को अवसरका रूपमा सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र पनि छ । आत्मनिर्भर केन्द्रले लामो समयदेखि भूमिको मुद्दामा काम गर्दै भूमि र कृषिसम्बन्धी राम्रो ज्ञान र अनुभव बटुलेको

छ । र, दक्ष जनशक्ति पनि उत्पादन गरेको छ । यसलाई पनि अवसरका रूपमा लिनुपर्छ ।

आयोगसँग अपेक्षा

भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान गर्न गठन भएको आयोग पनि भण्डै १ वर्षको पुन लाम्यो । ३ वर्ष अवधिका लागि गठन भएको यो आयोगले गर्नुपर्ने धेरै काम छन् । र, यो आयोगप्रति भूमिहीन, सुकुमबासी, भूमिहीन दलित र अव्यवस्थित बसोबासीले धेरै आशा राखेका छन् । आयोगले यी समस्यामा रहेका परिवारका लागि धेरै काम गर्न सक्ने पनि देखिन्छ । यसका लागि आयोगमा कार्यरत टिमले धेरै जिम्मेवारीका साथ अघि बढ्नुपर्ने देखिन्छ । यो आयोग पनि विगतका भैँ 'हात्ती आयो, हात्ती आयो फुस्सा...' भने नहोस् । यो अयोगले पहिलेका आयोग भन्दा पृथक तरिकाले काम गर्न सक्नुपर्छ ।

भूमिहीन, सुकुमबासी, दलित भूमिहीन र अव्यवस्थित परिवारको विवरण घर-घर पुगेर लिनुपर्छ । सरकारी तथ्याङ्क र गाउँघरबाट आएको तथ्याङ्क भिडाएर त्यसलाई पुष्टि गर्नुपर्छ । हरेक वडामा उजुरी पेटिका राख्नुपर्छ । गुनासो सुन्नुपर्छ र अब पनि यी समस्या बाँकी राख्ने गरी नभई समस्या छिभोलिने गरी काम गर्नुपर्छ ।

चुरेमा पुर्खौँदेखि बसोबास गर्दै आएका भूमिहीन र अव्यवस्थित बसोबासीका लागि पनि विकल्प खोजी उनीहरूको पनि व्यवस्थापन गर्नुपर्छ । कि त त्यहाँका बस्ती भूउपयोगले छुट्ट्याएको आवासको जमिन दिएर सार्नुपर्छ र बस्ती रहेको जमिनमा फलफूल उत्पादन र आयमूलक जातका बिरुवा लगाउनुपर्छ जसले भोलिका दिनमा उनीहरूको जीविकामा सुधार गर्न सकोस् ।

आयोगले भूमिहीन तथा सुकुमबासीलाई सकेसम्म त्यही टोल वा गाउँमा नसकेमा आफ्नै स्थानीय तहमा सार्नुपर्छ । धेरै टाढा लानु हुन्न । शहरका छन् भने गाउँ ल्याउनु हुन्न, पहाडका छन् भने तराई भर्ना हुन्न । यसो भएमा रहनसहन, रीतिरिवाज र हावापानी अनुकूल नहुन सक्छ । सुकुमबासी समस्या समाधान गर्ने काम भन्न जाति सजिलो छ, गर्नचाहिँ उत्तिकै गाह्रो र चुनौतीपूर्ण छ । अर्को साँचो कुरा यो पनि हो कि चुनौती लिएर गरेको कामको आफ्नै सुनौलो इतिहास बन्छ । ●

कमला गौतम

कोरोनाले चिनाउँदैछ माटो

कोरोना भाइरसका कारण चैत २०७६ देखि देशमा विषम परिस्थितिको सिर्जना भयो। एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सहजरूपमा आवतजावत गर्न यातायातका साधन चलेनन्। विद्यालय र कलेजहरू बन्द भए। इतिहासमा पहिलोपटक निर्धारित समयमा हुने भनिएको एसइई परीक्षा स्थगित भयो। देशभरका विद्यालय र कलेज जाने उमेरका घरभित्रै सीमित बन्न पुगे। लामो समय कलकारखानाहरू बन्द भए। व्यापार व्यवसाय ठप्प भयो। दैनिक ज्यालादारी गरेर रोजीरोटी जुटाउनेहरूको बिचल्ली भयो।

सानोतिनो व्यवसाय गरी जीवन धान्नेहरूको जीवन जोखिममा पच्यो। धमाधम राजधानीका घर र सटरहरू खाली हुन थाले। ठूला व्यापारीहरू पनि वैकल्पिक उपायको खोजीमा भौतारिन थाले। पहुँच हुनेहरू साधनमा र नहुनेहरू कुम्लो कुटुरो र लालाबाला च्यापी रात-रातभर पैदलै हिँडेर भए पनि आफ्नै प्यारो गाउँठाउँमा पुगे।

रोजगारीको खोजीमा छिमेकी देश पुगेकाहरूको स्वदेश फर्किनका लागि विभिन्न नाकामा लर्के लाग्यो। विभिन्न देशमा गएका पनि स्वदेश फर्किने उपाय खोज्न थाले। छोराछोरी विदेशमा छन् भनेर गर्व गर्ने बाबु आमाहरू दुःखी हुँदै तिनलाई स्वदेश फर्काउने प्रयत्नमा जुट्न थाले। शहरमा न विद्यालयको पढाइ न त रोजगारी नै। दुवै कुरा नभएपछि धमाधम सपरिवार मानिस शहर छाडेर आफ्नो थातथलो फर्किन थाले। गाउँ त फर्किए, दुई चार दिन त रमाइलै भयो। कमाएर जोगाएको पैसा सकिएपछि महामारीको डर सँगसँगै

खानेकुराको जोहो कसरी गर्ने भन्ने समस्याले पिरोल्न थाल्यो। गाउँका भएकाहरूलाई पनि खाने मुखहरू थपिएपछि समस्या बढ्न थाल्यो। उपायको खोजीमा बाँभै रहेका कृषियोग्य जमिनमा खनिखोम्झी गर्न थाले। र, सिजनअनुसारको बाली लगाउनमा जुट्न थाले। बौद्धिक श्रम होस् चाहे शारीरिक, मानिसले बाँचनका लागि कुनै न कुनै श्रम त गर्नुपर्छ। अहिलेको परिस्थितिबाट मानिसमा गैरकृषिजन्य श्रम केही समयका लागि अस्थायी रहेछन्। स्थायी भनेको त केवल कृषि कर्म मात्रै रहेछ भन्ने सोच विकास हुन थालेको छ।

बेलडाँगी भापाका ७० वर्षीय मुकुन्द पौडेल सुख खोज्ने क्रममा प्रशस्त अन्न उब्जने भएभरको जमिन, वस्तुभाउ बेचेर दमक बजारमा बसाइँ सरे। ठूलो घर बनाए। आफू सबैभन्दा माथिल्लो तलामा बसे। अरू सबै घर भाडामा लगाए। भाडाबाट आएको पैसाबाट जविका चलाउन थाले। अहिले उनको पूरै घर खाली छ। उनको घरमा बस्ने अधिकांश मानिस आफ्नै गाउँठाउँमा गएपछि उनलाई अन्न उब्जनी हुने खेतबारीको फल्को आउन थालेको छ। त्यतिमात्र होइन, बिहान/बेलुका माटोमा कुल्चन मात्र पाए पनि निरोगी भइन्थ्यो होला भन्ने पनि लाग्न थालेको छ।

रस्मिता अर्यालको काठमाडौँको काँडाघारीमा साँढे चार आना जग्गामा बनेको घर छ। उनको घरअगाडि गमलामा ढकमक्क फूल फुल्थ्यो। तर यो फूल उनले होइन, मालीले लगाइदिन्थ्यो। उनलाई माटो

चलाउन मन पर्दैनथ्यो र कहिल्यै पनि उनी माटो छुन्थिइन्। कहिलेकाहीँ पानी हाल्ने कामसम्म गर्थिन्। उनको घरमा माली आउन छाड्यो। त्यसपछि उनले गमलाहरूमा मात्र नभई खाली ठाउँ र छतमा समेत फूल र तरकारी आफैँ लगाउन थालिन्।

उनको अनुभवमा आफैँले लगाएको तरकारी टिपेर खान पाउनुको जस्तो आनन्द अर्को केही हुँदैन रहेछ। त्यसमाथि स्वस्थकर पनि उतिकै। अहिले बेलामा आफूले लगाएका फूल र तरकारी भएको ठाउँमा नपुगी हुँदै हुँदैन उनलाई। उनी भन्छिन्- अहिले त मलाई यी बिरुवासँग दिनमा दुईपटक बात नमारीकन चित्तै बुझ्दैन,

बेलडाँगी भापाका ७०

वर्षीय मुकुन्द पौडेल सुख

खोज्ने क्रममा प्रशस्त

अन्न उब्जने भएभरको

जमिन, वस्तुभाउ बेचेर

दमक बजारमा बसाइँ

सरे। ठूलो घर बनाए।

आफू सबैभन्दा माथिल्लो

तलामा बसे। अरू सबै

घर भाडामा लगाए।

भाडाबाट आएको पैसाबाट

जविका चलाउन थाले।

अहिले उनको पूरै घर

खाली छ।

घरभित्र मात्र सीमित भएका बेलामा यी बिरुवा मेरा साथी र मन भुलाउने माध्यम भएका छन्। टिभी, इन्टरनेट र छोराछोरीले दिक्क लगाएका बेला बोट बिरुवा

वरिपरि घुम्छु, गोडमेल गर्छु, पानी हाल्छु र यिनीहरूसँग बात मार्छु। यी बोट विरुवा त मेरा थेरापीका साधन पो भएका छन् अहिले।

जापानमा बालबालिका विद्यालयबाट लुगा फोहोर बनाएर घर फर्किए भने आज मेरो बच्चाले केही न केही सिकेर आयो भनेर बाबुआमा मख्ख पर्ने रहेछन्। तर हाम्रो देशमा भने यसको ठीक उल्टो छ। पछिल्लो समय शहरमा मात्र नभई गाउँघरतिर पनि लुगा बिग्रन्छ, फोहोर लाग्छ, हात खुट्टा फोहोरी हुन्छन् भनेर बालबालिकालाई माटो खेलबाट वञ्चित गराइ एकै ठाउँमा थुनेर राख्ने परम्परा विकसित हुँदै गएको छ। जसले गर्दा बालबालिका प्राकृतिक स्रोत र कृषिसम्बन्धी ज्ञानबाट वञ्चित हुँदै गएका छन्। यतिमात्र नभई पर्याप्त रूपमा माटोमा खेल नपाउँदा शारीरिक रूपमा दुर्बलसमेत बन्दै गएका छन्। यस्तो परिप्रेक्ष्यमा अहिलेको अवस्थाले केही हदसम्म बालबालिकालाई बिहान बेलुका खाने भात धानबाट बन्ने रहेछ। धान बोरोमा होइन कि माटोमा फल्ने रहेछ भन्ने कुरा सिक्ने अवसर जुराएको छ।

गाउँघरमा वर्षौंदेखि खाली जमिनहरू हराभरा हुने क्रम बढ्दैछ। शहर बजारमा खाली रहेका ठाउँ र छत/छतमा समेत तरकारी फलाउनेहरू बढ्दैछन्। माटोमा खेल्दा हुने फाइदाहरू पनि थाहा पाउँदैनन्। अपहेलित औषधीय गुण भएका गुर्जो, तुलसी, पुदिना, एलोभेरा, पारिजात जस्ता वनस्पति घर/घरमा रोप्ने होडवाजी चलेको छ। तिनको महत्व पनि समयले सिकाउँदैछ मानिसलाई।

मान्छेले अहिले माटोको सुगन्ध थाहा पाउन थालेका छन्। आफ्ना बाबु/बाजे स्वस्थ र दीर्घजीवी हुनुको रहस्य थाहा पाउन थालेका छन्। धर्तीमाता अर्थात माटोको महत्व अपरम्पार छ भन्ने कुरा थाहा पाउन थालेका छन्। तिनलाई सिँचित गरेर अन्नपात रोपेमा त्यसले मानिसलाई भरण पोषण गर्ने रहेछ भन्ने अहिलेका बालबालिकासमेतले पनि बुझ्न थालेका छन्। समयले प्रकृतितिर फर्क भनेर मानिसलाई आह्वान गरिरहेको छ। माटोको महत्व र सुगन्ध चिनाएको छ। यो समयको माग र समयले सिकाएको महत्वपूर्ण पाठ हो।

सावित्री पुरी

भूमि अधिकार अभियानमा मेरो सिकाइ

आत्मनिर्भर केन्द्रमा रही भूमि अधिकार अभियानमा जोडिएर काम गर्ने अवसर प्राप्त गरेको तीन वर्ष पुगेछ। यस दौरानमा विभिन्न तीतामीठा भोगाइ, सिकाइ र नयाँ ज्ञान बटुल्ने अवसर प्राप्त भएको छ।

भूमि अधिकार अभियानमा काम गर्ने जिम्मेवारी पाएपछि पहिलो पटक उदयपुरको बेलका नगरपालिकामा काम गर्ने जिम्मेवारी पाएँ। सीमान्तकृत कृषकहरूको सम्मानित जीवनका लागि आर्थिक तथा सामाजिक अधिकार सुदृढीकरण कार्यक्रमअन्तर्गत उद्देश्य सापेक्ष भूमि प्रशासनसम्बन्धी काम गर्नु थियो। जुन नयाँ प्रविधिबाट भूमिहीन दलित, सुकुमबासी तथा अव्यवस्थित

सीमान्तकृत कृषकहरूको सम्मानित जीवनका लागि आर्थिक तथा सामाजिक अधिकार सुदृढीकरण कार्यक्रमअन्तर्गत उद्देश्य सापेक्ष भूमि प्रशासनसम्बन्धी काम गर्नु थियो।

बसोबासीको लगत सङ्कलन गर्ने कार्य थियो । तथ्याङ्क सङ्कलन, रुजु तथा अभिलेखनको कार्य अहिले पनि भइरहेको छ । यो कार्य सम्पन्न गर्नका लागि २०७५ माघ ७ मा भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय, सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र, युएन ह्याबिटाट र बेलका नगरपालिकाबीच लिखित सम्झौता भएको थियो । सम्झौतापछि पहिलो चरणमा बेलका नगरपालिकाको वडा नं. ३ बाट काम सुरु भएको थियो ।

भूमिहीन दलित, सुकुमबासी तथा अव्यवस्थित बसोबासीको तथ्याङ्क सङ्कलन, रुजु तथा अभिलेखनका लागि यो कार्य महत्वपूर्ण थियो । किनकि नयाँ प्रविधिको माध्यमबाट विवरण लिने र त्यसको व्यवस्थित अभिलेखन कार्य नमुना कार्यअन्तर्गत पनि थियो ।

बेलका नगरपालिका वडा नं. ३ मा १० जना तथ्याङ्क सङ्कलक परिचालन गरिएको थियो । उनीहरूलाई २ दिनको अभिमुखीकरण गरी समुदाय तहमा परिचालन गरिएको थियो ।

यो अभियानको दौरानमा विभिन्न बाधा/व्यवधान आइपरेका थिए । सुरुवातको चरणमा केही ठाउँमा स्थानीयले तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न नदिन विभिन्न अवरोध खडा भएको थियो । विभिन्न धम्कीपूर्ण भाषा प्रयोग गरी थर्काएर त्यहाँ नआउनसमेत भनेका थिए । जसले गर्दा काममा केही अप्ठ्यारा क्षण पनि बेहोर्नु पर्‍यो ।

उता भाषामा केही ठाउँमा तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा फाराम नै च्यातच्युत गरिदिएका थिए । यस्तो परिस्थितिका बाबजुद हामीले अभियानलाई निरन्तर समन्वयमा काम अघि बढाएका थियौं । दुवै स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिको असल र सहयोगी सहकार्य भावनाका कारण हामीले यो कार्यक्रमलाई उपलब्धिमूलकतवरमा अघि बढाउन सकेका हौं ।

हामीले कार्यक्रम सुरु गर्ने क्रममा अहिलेको भूमिसम्बन्धी ऐन र नियमावली संशोधन भएर आएको थिएन । जसले गर्दा समुदाय तहमा विभिन्नखालका समस्या तथा चुनौती भोग्नुपरेको थियो । हाल नेपाल

सरकारले भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को आठौं संशोधन र नियमावलीको अठारौं संशोधन पनि पारित गरिसकेको छ ।

यो अभियानको दौरानमा
विभिन्न बाधा/व्यवधान
आइपरेका थिए ।
सुरुवातको चरणमा
केही ठाउँमा स्थानीयले
तथ्याङ्क सङ्कलन
गर्न नदिन विभिन्न
अवरोध खडा भएको
थियो । विभिन्न धम्कीपूर्ण
भाषा प्रयोग गरी थर्काएर
त्यहाँ नआउनसमेत
भनेका थिए । जसले गर्दा
काममा केही अप्ठ्यारा
क्षण पनि बेहोर्नु पर्‍यो ।

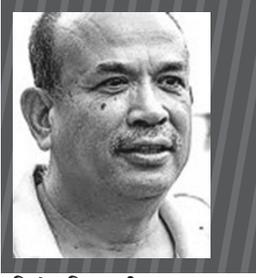
दुवै स्थानीय तहमा भूमि तथा कृषिसम्बन्धी सम्पूर्ण पक्ष समेटी तथ्याङ्क लिइएको थियो । उद्देश्य सापेक्ष भूमि प्रशासन विधिबाट भू-उपग्रह चित्र प्रयोग गरी नमुना कार्य गरिएको थियो । जसमा भूउपयोग चित्रको प्रयोग गरी आफ्नो जमिनको सम्पूर्ण सँधियारहरूलाई भेला गराई आफ्नो जमिनमा आफैँ नक्साङ्कन गर्ने सहभागितामूलक विधिबाट कार्य

सञ्चालन भएको थियो । यसमा समुदायका बासिन्दाको उत्साहजनक सहभागिता रह्यो ।

अहिले भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन भएपछि आयोगले लगत सङ्कलनसम्बन्धी कार्यविधि तयार गरी स्थानीय सरकारसँग सम्झौता गरी लगत सङ्कलन भइरहेको छ । कार्यविधि तर्जुमा गर्दा आयोगले बेलका र कन्काईमा भएको अभ्यासबाट धेरै सिकाई लिइएको पाइएको छ । जसले गर्दा ऐनमा व्यवस्था भएअनुरूपको दलित भूमिहीन, भूमिहीन सुकुमबासीलाई जग्गा उपलब्ध गराउने साथै अव्यवस्थित बसोबासीलाई व्यवस्थापन गर्ने कार्य देशभर उद्देश्य सापेक्ष भूमि प्रशासनको मोडेलमा जाने चरणमा छ ।

कनकाई नगरपालिकामा २५८९ सुकुमबासी र ५००० अव्यवस्थित गरी ७५८९, बेलका नगरपालिका उदयपुरमा भूमिहीन १८२७ र अव्यवस्थित बसोबासी १०७४९ गरी जम्मा १२५७६ र धनगढीमाई नगरपालिकामा भूमिहीन १२२४ र अव्यवस्थित बसोबासी १३४५ गरी जम्मा २५६९ गरी तीन स्थानीय तहमा २२७३४ परिवारको लगत सङ्कलन कार्य सकिएको छ । साथै लगत सङ्कलनको कार्य सम्पन्न भई नाप नक्साको कार्यसमेत सुरु भएको छ ।

यस संस्थामा रही काम गर्ने सिलसिलाका भूमि आन्दोलन तथा नीतिगत तहमा पैरवी साथै भूमिसम्बन्धी विभिन्न सवालमा जानकारी तथा ज्ञान हासिल गर्ने अवसर प्राप्त भयो । जसले गर्दा व्यक्तिगत क्षमता विकासमा ठूलो सहयोग पुगेको छ । करिब तीन वर्ष कार्य गर्ने अवसर पाएँ । यो सबैभन्दा महत्वपूर्ण र अविष्मरणीय क्षण भएको छ । भूमि अधिकार अभियानका अनुभवी व्यक्तिहरूसँग मिलेर कार्य गर्नु एक महत्वपूर्ण अवसर ठानेकी छु । अझ स्थानीय सरकारसँग मिलेर काम गर्दा धेरै सिकाई भएका छन् । जुन सिकाई भविष्या मलाई अवश्य पनि काम लानेछन् । यस अवसरका लागि सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र टिमलाई विशेष धन्यवाद भन्न चाहन्छु ।

विनोद सिजापती

कृषि क्षेत्रमा वैदेशिक लगानीको औचित्य र आवश्यकता

कोभिड महामारीले समस्त मुलुकबासी तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई तहसनहस पारिरेका बेला पुस ५ गते संविधानमाथि भएको खड्ग प्रहारले राजनीतिक धरातललाई समेत खलबल्याएको छ ।

यस्तो तरल राजनीतिक परिस्थितिमा राष्ट्रिय जनजीवनमा दूरगामी असर पार्ने 'विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५' ले निषेध गरेको कृषि क्षेत्रमा वैदेशिक लगानी ससर्त फुक्का गर्ने नीति सरकारले घोषणा गर्‍यो । लगानीकर्ताले उत्पादित वस्तुहरूको ७५ प्रतिशत अनिवार्य निर्यात गर्नुपर्ने अर्थात् बाँकी २५ प्रतिशत पैदावारले मात्र नेपाली बजारमा प्रवेश पाउने सर्त त्यसमा राखिएको छ ।

'कामचलाउ' सरकारले बहुसङ्ख्यक नागरिकको जीवनमा दीर्घकालीन असर पार्ने यस्तो नीति ल्याउनुअघि सरोकारवालाहरूसँग छलफलसम्म गरेन । उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयद्वारा गरिएको यस घोषणाले राष्ट्रिय नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान तथा राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान परिषद् जस्ता सरकारी आधिकारिक विशेषज्ञ निकायहरूलाई पनि छलिदियो । वास्तवमा घोषणापूर्व सम्बन्धित मन्त्रालय (कृषि तथा पशुपन्छी विकास) सँग समेत परामर्श गरिएको थिएन ।

वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धन

तीन दशकयता तीव्र गतिमा भइरहेको भूमण्डलीकरण प्रक्रियाको मेरुदण्ड आर्थिक उदारीकरण नीति हो । प्रतिस्पर्धात्मक खुला

बजारमा आधारित आर्थिक नीतिले वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धनलाई अत्यन्त महत्व दिएको छ । वैदेशिक लगानी भित्रने क्रमले जति धेरै गति लिन्छ, त्यति चाँडो अर्थतन्त्रको आकार बढ्न थाल्छ भन्ने स्थापित मान्यता छ ।

विभिन्न अध्ययनले पनि वैदेशिक लगानी तथा आर्थिक वृद्धि दरबीच बलियो सम्बन्ध रहेको पुष्टि गर्छन् । उदीयमान आर्थिक शक्तिराष्ट्रहरू चीन, भारत, ब्राजिल आदि मात्र होइन, भियतनाम, कम्बोडिया, श्रीलङ्का तथा बङ्गलादेश जस्ता राष्ट्रहरूले समेत हासिल गरेको उच्च आर्थिक वृद्धि दरमा वैदेशिक लगानीको बृहत् भूमिका रहेको विश्वास गरिन्छ ।

विगतका अनुभव

वैदेशिक लगानी भित्र्याउने विश्वव्यापी लहरले हाम्रो अर्थतन्त्रलाई समेटेको छैन । कम वैदेशिक लगानी भित्रने (राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको शून्य दशमलव ६ प्रतिशत) राष्ट्रहरूको अग्रिम पङ्क्तिमा हामी पर्छौं । भित्रिएका वैदेशिक लगानीकर्ताहरूका पनि आफ्नै कथा/व्यथा छन् । तामभ्राम गरेर आमन्त्रित अमेरिकी बहुराष्ट्रिय कम्पनी कोडाक (फोटोग्राफिक) ले उचालेको खुट्टा प्रवेशद्वारबाट फर्काएको थियो जुन एउटा रोचक उदाहरण हो । कोरियाली लगानीमा निर्मित हिमालयन नेचुरल स्प्रिङ वाटर (रसुवा) लाई स्वदेशी बिचौलियाहरूको सञ्जालले लखेटिनै दियो ।

यस प्रकरणले सन् '७० को दशकमा बोरिस लिसान्भिचको प्रयासमा निर्माण

गरिएको होटल याक एन्ड यती तथा हेटीँडा औद्योगिक क्षेत्रभित्र खोलिएको अत्याधुनिक वधशाला प्रकरणको स्मरण गराउँछ । राजनीतिक संरक्षणमा स्थानीय लगानीकर्ता तथा बिचौलियाको मिलेमतोको परिणामस्वरूप सम्भौताका सर्तहरूलाई रद्दीको टोकरीमा मिल्काइ मुनाफा कुम्ल्याएर पलायन भएको एउटा उदाहरण हो- गोकर्ण सफारी रिसोर्ट । एनसेल, कोकाकोला, पेप्सीकोला, प्रोक्टर एन्ड ग्याम्बल, डाबर, एनसेल, केन्टकी फ्राइड र पिज्जा हट आदि भने नेपालमा जमेका छन् ।

त्यसरी टिक्नका लागि अधिकांश लगानीकर्ताले विद्यमान स्वार्थरहित संरक्षक अर्थराजनीतिको भरमग्दुर फाइदा उठाउँदै अत्यधिक मुनाफासहितको लगानी रकमलाई निर्यात गरेर कुतमा रजाइँ गर्दै स्थानीय व्यवसायीहरूलाई रजगज गर्न दिएका छन् । राजस्व वृद्धिमा केही योगदान पुऱ्याए पनि यस्ता उद्योगले राष्ट्रिय उत्पादन अभिवृद्धि, पुँजी निर्माण तथा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न भने सकेका छैनन् । बरु कतिपयले (विशेष गरेर विद्युत् उत्पादन क्षेत्रमा) लाइसेन्स लिएर आयोजनालाई नै ओगटी सम्भावित लगानीकर्ताको बाटो बन्द गरिरहेका छन् ।

लगानीकर्ता स्वदेशी होउनु चाहे विदेशी, उनीहरूको एउटै उद्देश्य भनेको मुनाफा आर्जन गर्नु हो । अन्तर्राष्ट्रिय लगानीकर्ताहरू बिरानो मुलुकमा लगानी गर्ने निर्णय गर्नुपूर्व त्यस मुलुकबारे विस्तृत गृहकार्य गर्छन्, नियम-कानूनका छिद्रहरूको सूक्ष्म अध्ययन गरेर अन्यत्रभन्दा कम लगानीबाट बढी मुनाफा आर्जन (छोटो अवधिमा) हुने निश्चित भएपछि मात्र ती अघि बढ्छन् । विगतमा हामीले वैदेशिक लगानीमैत्री नीतिहरूको इमानदारीपूर्वक कार्यान्वयन गर्न सकेको भए, हाम्रा भौतिक पूर्वाधारहरू सुलभ तथा छरिता भईदिएका भए, तालिम प्राप्त दक्ष अनुशासित श्रमिकको अभाव नभएको भए, छिमेकी राष्ट्र (चीन र भारत) हरूले आफ्ना बजारमा हामीले उत्पादन गरेका वस्तुहरूको प्रवेश विनासर्त खुला गरिदिएका भए तथा हाम्रो प्रशासनिक संरचना नियम-कानूनको उल्लङ्घन र अनावश्यक ढिलासुस्ती नगर्ने तथा भ्रष्ट

नभइदिएको भए वैदेशिक लगानी भित्र्याउन कसरत गर्नेपर्ने थिएन ।

किन कृषि क्षेत्र ?

‘कामचलाउ’ सरकारले मुलुक कोभिड महामारी तथा राजनीतिक चक्रव्यूहमा फसेका बेला विनापरामर्श तथा विनागृहकार्य ल्याएको उक्त नीतिले वैदेशिक पुँजीलाई पशुपन्छी तथा मत्स्य पालन, मौरी पालन, सागसब्जी तथा फलफूल, दाल, तेलहन, डेरी व्यवसायलगायत खाद्यान्न उत्पादनमा भित्र्याउने खुलासा गरेको छ । यस नीतिले कृषि क्षेत्र पछि पर्नुको कारण पुँजी र प्रविधिको अभाव भन्ने बुझाइ राखेको देखिन्छ, जसमा त्यति दम छैन ।

समष्टि उत्पादकत्व बढ्नुको साटो घट्नेतर्फ अग्रसर हुनुमा खेती हुने समयमा रासायनिक मल र बीउबिजनको अभाव, जमिनको स्वामित्व तथा गलत सरकारी नीतिहरू (जरतै : बजार तथा मूल्य व्यवस्थाको चरम अभाव, पैदावारको मूल्य निर्धारण गर्ने तर फसल बजारमा आइपुग्दा खरिद गर्ने सरकारी निकाय चिनिद्रामा सुतेको अभिनय गर्ने रबैया, बिचौलिया संरक्षण गर्ने अनुदान प्रणाली, अनुसन्धान तथा कृषकलाई गरिने सूचना प्रवाह आदि) हुन् । सुन्दा आकर्षक लाग्ने कृषि नीतिहरूको कार्यान्वयन गरिएको भए कृषि क्षेत्र यति धेरै पछाडि पर्ने थिएन ।

विदेशीका लागि आकर्षक क्षेत्रहरू विद्युत् उत्पादन तथा पर्यटन उद्योगमा लगानी भित्रिन नसकेको परिप्रेक्ष्यमा कृषि क्षेत्रलाई खुला गर्नुको औचित्यलाई सरकारले पुष्टि गरेको छैन । विवादित छवि भएका (‘उखु किसानहरूले वर्षौंदेखि बिक्री गरेको उखु खरिद गर्ने मिल मालिकहरूलाई भुक्तानी गर्ने आदेश दिँदा वैदेशिक लगानी हतोत्साही हुन्छ’ भन्ने) मन्त्रीको नेतृत्वमा रहेको मन्त्रालयले कृषि क्षेत्र खुला गरिएको विज्ञापित जारी गर्नुले पनि यस नीतिउपर सरोकारवालाहरू शकित हुनु स्वाभाविक हो ।

सम्भावित दुष्परिणाम

यदि घोषित नीतिको सफल कार्यान्वयन भयो भने कृषि पैदावारको निर्यात व्यापार बढ्ने सम्भावना भए पनि आकासिँदै गरेको

आयात (कुल राष्ट्रिय आयातको २१ प्रतिशत) कम हुन्छ भन्ने ठोस आधार छैन । सुरुमै लचकता अपनाइएन भने उत्पादित वस्तुहरूमध्ये केवल २५ प्रतिशत मात्र आन्तरिक बजारमा आपूर्ति गर्ने प्रावधानले मुलुकमा खाद्यान्न सङ्कट निम्त्याउने जोखिम रहन्छ ।

खाद्यान्न उत्पादनलाई हाल पहिचान गरिएका वस्तुहरूको सूचीबाट हटाउनुपर्छ अथवा ‘राष्ट्रको आन्तरिक आवश्यकता महसुस भएको अवस्थामा निर्यात निषेध’ गर्ने नेपाल सरकारको अधिकार सुरक्षित रहेको सर्त अनिवार्यरूपमा उल्लेख गर्नुपर्छ । प्रचुर निर्यात सम्भावना भएका र हामीले सहजै उत्पादन गर्न सक्ने पैदावारहरू तरकारीका बीउबिजन, फूल तथा बेर्ना, सिल्क खेती, सुटो, कफी तथा चिया आदिलाई भने समावेश गरिनु आवश्यक छ ।

कसले विरोध गर्दैछन् ?

बिचौलियाहरूले मसिनो स्वरमा स्वागत गरेको यस नीतिको ठूलो स्वरमा विरोध स्थापित कृषि व्यवसायी तथा भूमण्डलीकरणको विपक्षमा रहेका अधिकारकर्मीहरूबाट हुँदैछ । कोभिड महामारी तथा राजनीतिक अन्योलले रनभुल्लमा परेका बहुसङ्ख्यक कृषकले भने आफ्नो धारणा राख्न बाँकी नै छ । संरक्षण पाएका उद्यमीहरूले वैदेशिक लगानी भित्रिएपछि हालसम्म उपभोग गर्दै आएका सुविधाहरूबाट विमुख हुँदै प्रतिस्पर्धामा उत्रनुपर्ने हुन्छ ।

संरक्षण प्रणालीअन्तर्गत अनुदानलगायतका सुविधा प्राप्त गर्ने उद्यमीहरूमध्ये कतिले कार्यशैली बदल्नुपर्ला, कतिलाई उत्पादकत्व उच्च हुने नयाँ प्रविधि आयात गर्नुपर्ला । प्रतिस्पर्धामा उत्रन नसक्नेहरू विस्थापित हुने खुला बजार अर्थतन्त्रको चरित्र नै हो । राजनीतिक संरक्षणको भरमा विनाप्रतिस्पर्धा कुतसरहको मुनाफा आर्जन गर्दै आएका उद्योगहरू विस्थापित हुँदा तिनका मालिकहरूलाई घाटा पर्न सक्छ, राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई (दिँदै आएका सुविधाहरू दिन नपर्ने भएपछि) नाफा हुन सक्छ तर नोक्सान हुँदैन । नेपाल जस्तो स्वार्थरहित संरक्षण तथा प्रवर्द्धन

गर्ने अर्थराजनीति हावी भएको मुलुकमा बिचौलियाहरूका निमित्त यो सुनौलो अवसर हुन सक्छ । लगानीकर्ताको प्रतिनिधि हुनेदेखि जग्गा दलालीसम्मका अवसरहरू आइपर्ने हुनाले उनीहरूले त स्वागत गर्ने नै भए ।

भूस्वामित्व तथा श्रम

कृषिमा वैदेशिक लगानीकर्ताका लागि खेतीयोग्य जमिनको आवश्यकता पर्छ । सबैभन्दा ठूलो चुनौती उनीहरूको मागअनुरूप जमिनको आपूर्ति गर्नु हो । भूमिहीन तथा साना र सीमान्तकृत कृषकहरूको वर्चस्व भएको हाम्रो कृषि प्रणालीमा लगानीकर्तालाई भूमि उपलब्ध गराउने प्रक्रियामा धेरै तत्कालीन तथा दीर्घकालीन समस्या आइपर्छन् । उत्पादन खर्च धेरै तर उत्पादकत्व न्यून भएका कारण ठूला तथा मझौला किसानहरूका निमित्त जग्गाको स्वामित्व हस्तान्तरण (बिक्री गर्न अथवा ठेक्कामा दिन) आर्थिकरूपमा कठिनाई हुँदैन ।

उसै पनि मोहियानी प्रथा अन्त भएपछिको कालखण्डमा धेरैजसो कृषकले आफ्नो जमिनमा आफैँले खेती गर्न छाडेर भूमिहीन तथा साना र सीमान्तकृत किसानहरूलाई ठेक्कामा दिने चलन मौलाउँदै गएको छ । उनीहरूका लागि आफ्नो स्वामित्वमा रहेको जमिन भूमिहीन तथा साना र सीमान्तकृत किसानहरूको विकल्पमा वैदेशिक लगानीकर्तालाई दिँदा कुत (बिनापरिश्रम आयआर्जन) को सुनिश्चितता मात्र होइन, आमदानी बढ्ने सम्भावना पनि हुन्छ । यही कारण विश्वको ७० प्रतिशत कृषियोग्य भूभागको व्यवस्थापन १ प्रतिशत लगानीकर्ताहरूले (स्वामित्व अथवा ठेक्काअन्तर्गत) गर्दै गरेको अनुमान गरिन्छ । भोलिका दिनमा त्यस्तो अवस्था आउँदा हाम्रा लाखौं लाख भूमिहीन तथा साना र सीमान्तकृत किसानहरू विस्थापित भई तिनको रोजगारी तथा आय आर्जन गुम्ने प्रबल सम्भावना हुन्छ ।

अर्कातिर्फ, वैदेशिक लगानीमा हुने खेती प्रणालीमा मानव श्रमलाई मेसिनले विस्थापित गर्छ । उनीहरूले अपनाउने प्रविधिमा सीमित प्राविधिक दक्ष जनशक्तिले रोजगारी पाए पनि बहुसङ्ख्यक भने विस्थापित नै हुन्छन् । विद्यमान कृषि प्रणालीमा महिलाहरूको

वर्चस्व छ । त्यसैगरी यस प्रणालीमा अत्यधिक ठूलो सङ्ख्यामा रहेका भूमिहीन तथा साना र सीमान्तकृत कृषकहरूको स्वामित्वमा रहेको जमिनको उत्पादनले परिवारको दुई-तीन महिनाको आवश्यकता पूर्ति गर्नसमेत कठिन हुने गर्छ । उनीहरूको जीवन यापनको मुख्य आयआर्जन अन्य कृषकहरूको खेतीबालीमा रोजगारीबाट हुने हो । महिलाहरूको वर्चस्व रहेको कृषि प्रणालीमा उनीहरू विस्थापित हुँदा राष्ट्रले तत्कालीन तथा दीर्घकालीन अवधिमा चुकाउनुपर्ने मूल्य अकल्पनीय हुन सक्छ ।

हाल प्रचारमा आए जस्तो यदि यो नीति भारतको अमूल डेरी प्रोडक्स लक्षित छ भने त्यो भन्ने घातक हुन सक्छ । निश्चय पनि गुजरात राज्यमा श्वेत क्रान्तिको अभ्यासलाई सफल तुल्याएको श्रेय अमूललाई जान्छ । भूमिहीन तथा साना र सीमान्तकृत कृषकहरूलाई सङ्गठित पारी बढी उत्पादनशील गाई/भैंसी वितरण गरेर, छरिएका उत्पादक कृषकहरूलाई एकत्रित गर्दै सहकारीमा आबद्ध बनाइ दूध सङ्कलन, भण्डारण, प्रशोधन, बिक्री-वितरण गरेर तिनलाई मुनाफा बाँडेर अमूलले विश्वमा ख्याति कमाएको छ । त्यसकारण नेपाल सरकार पनि उसको सफलताबाट लालायित भएको हुन सक्छ तर राष्ट्रिय नीति कुनै एकका निमित्त परिवर्तन गर्दा अरूका निमित्त पनि बदल्नुपर्ने नजिर बस्छ ।

अन्तमा, बर्सेनि कृषि उपजहरूको आयात आकारिसँदै गरेको परिप्रेक्ष्यमा वैदेशिक लगानी भित्र्याएर कृषि पैदावार निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य आफैँमा विडम्बनापूर्ण छ । लाखौँलाख कृषकको जीवन प्रणालीमा प्रत्यक्ष असर पर्ने नीति भएको हुनाले समय धर्किनुपूर्व सरकारले गृहकार्य गर्नु नितान्त जरूरी छ । हाम्रो विगतको अभ्यासबाट शिक्षा नलिइकन यदि निर्यात बढेर व्यापार घाटा घट्ने तथा राजस्व बढ्ने जस्ता अनावश्यक तर्क गर्दै कुनै व्यापारिक कम्पनीलाई खुसी पार्ने उद्देश्य प्राप्तिका खातिर हतारमा यो नीतिको घोषणा गरिएको हो भने राष्ट्रले अत्यन्त ठूलो मूल्य चुकाउनुपर्नेछ ।

(साभार : कान्तिपुर दैनिक, माघ ७, २०७७)

अस्मिता बादी

हामीलाई खोइ खाना, छाना र नाना ?

सुर्खेतमा बादी समुदायले गत फागुन १० गते आन्दोलन गर्‍यो, माग एकदमै साधारण थियो— 'खाना, छाना र नाना' । यता काठमाडौँमा पनि नागरिक समाजको आन्दोलन चलिरहेको थियो ।

कर्णालीमा बादी आन्दोलन चर्किरहँदा राज्यले कुनै चासो देखाएन, त्यसैले आफ्नो समुदायको आन्दोलनको प्रतिनिधित्व गर्दै म बादी समुदाय पनि यो देशमा छ भन्नका लागि सुर्खेतबाट काठमाडौँ आएँ । यहाँ चलिरहेको आन्दोलनमा मिसिए मेरो समुदायको आवाजलाई कविताका रूपमा यहाँका लेखक, साहित्यकारहरूमाभ सुनाएँ । उहाँहरूले 'तिम्रो कविता मन पऱ्यो अनि तिम्रो माग हाम्रो पनि हो' भन्नुभयो । मलाई थप हौसला मिल्यो ।

बादीका बारेमा काठमाडौँले थाहा पाएको २०६४ सालमा हो । त्यस बेला उमादेवी बादीको नेतृत्वमा अठचालीस दिन आन्दोलन चलेको थियो । त्यतिखेरका मुख्य मागहरू शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आमाको नामबाट नागरिकतालागायत थिए । सुरमा आन्दोलन शान्तिपूर्ण थियो, पछि कसैले चासो नदिएकाले अर्धनग्न भएर प्रस्तुत हुनुपऱ्यो ।

राज्य त्यस बेला हाम्रा कुरामा सहमत भयो । त्यति बेला सरकारले बादी विकास बोर्ड पनि गठन गरेको थियो तर त्यो अर्धै 'कोमा' मै छ । सरकारले हाम्रो कुरा सुन्ला भन्दाभन्दै निकै वर्ष बिते । सहमति लागू हुनुपर्छ भनेर हामीले सरकारलाई निकै घचघच्यायौँ । प्रतिवेदन, रिपोर्ट, चिठी त कति

कोरोना महामारीका बेला हामी कैयौँ रात भोकै सुत्थौँ । रोजगारी थिएन/छैन, खेतीको उब्जनीले पेट भरिदिन्छ भन्नु भने खेत पनि छैन । हामीसँग जग्गा भएको भए लकडाउनका बेला केही न केही उब्जनी गरेर पेट भर्थ्यौँ होला । जग्गाको महत्व हामीले त्यतिखेर बुझ्यौँ । त्यसैले खेतीयोग्य जग्गा जमिन हामीले पनि पाउनुपर्छ भन्थौँ ।

लेख्यौँ कति ! तैपनि सरकार मौन बसिरह्यो । बादी समुदायको कुनै पनि माग कार्यान्वयन नहुनुको कारण के हो ? हामीले यो प्रश्न कसलाई गर्ने ?

२०६२ साल वा त्योभन्दा अगाडि

आन्दोलन गर्ने हाम्रा आमा, दिदीबहिनीहरू बोल्नु त हुन्थ्यो तर लेखपढमा पछाडि नै हुनुहुन्थ्यो । हाम्रो आन्दोलन र समुदायबारे अरूले नै लेख्थे । त्यसरी अरूले लेख्दा हाम्रा कुरा हामीले सोचे जसरी आउँदैन थिए । हाम्रो समुदायले आफ्ना कुरा आफैँ लेख्नुपर्छ । हामी आफैँले आफ्ना बारेमा लेख्नु र पढ्नु पनि आन्दोलन नै हो भन्ने ठान्छु, म ।

पहिला हामी घुमन्ते, फिरन्ते भएर हिँड्थ्यौं; जहाँ पढ्थ्यौं त्यहाँ मागेर खान्थ्यौं । अब मागेर खाने जमाना सकियो । कोरोना महामारीका बेला हामी कैयौं रात भोकै सुत्थौं । रोजगारी थिएन/छैन, खेतीको उब्जनीले पेट भरिदिन्छ भन्नु भने खेत पनि छैन । हामीसँग जग्गा भएको भए लकडाउनका बेला केही न केही उब्जनी गरेर पेट भर्थौं होला । जग्गाको महत्व हामीले त्यतिखेर बुझ्यौं । त्यसैले खेतीयोग्य जग्गा जमिन हामीले पनि पाउनुपर्छ भन्थौं । जाजरकोट, रोल्पा, रुकुम, दैलेखतिरका बादीहरूले अझै भात खान दसैं आउनुपर्छ । माग्न निस्कौं भने जताततै सहर सहर भइसक्यो । सहर गाउँ जस्तो हुन्छ, सहरका मान्छेले त पानी माग्दा पनि दिँदैनन् ।

लकडाउनले हामीलाई आफूसँग केही पनि रहेनछ भन्ने महसुस गरायो । यस्तोमा अब आन्दोलन नगरी नहुने भयो भनेर हामी सुर्खेतमा कर्णाली प्रदेशका मुख्यमन्त्रीको कार्यालय अगाडि धर्ना बस्यौं । पसिना बगाएर खान्छौं, रोजगारी देऊ भन्थौं । छोराछोरीलाई पढाउन चाहन्छौं, शिक्षाको व्यवस्था गरिदेओ भन्थौं । शिक्षा नहुँदा हामी जहिल्यै थिचोमिचोमा परेका छौं । हामी पनि पढेर योग्यता अनुसारको जागिर खान चाहन्छौं । पढ्न चाहने बालबालिका बादी समुदायमा पनि धेरै छन् । हामी दलितभित्रका पनि हामी दलित हौं । सरकारले छुट्टयाएको दलित कोटामा हामीभन्दा जान्ने-बुझ्ने जान्छन् । हामी पछाडिको पछाडि नै छौं । त्यसैले 'बादी कोटा' पनि हुनुपर्छ भन्ने हाम्रो माग हो ।

कोरोना महामारीले एकआपसमा भौतिक दूरी कायम गर्नपर्छ भनेर सिकायो । यो महामारी फैलिँरहँदा मान्छेले मान्छेलाई छुनु हुन्छ भन्ने भयो । एकअर्कालाई नछुँदा

धेरैलाई उकुसमुकुस भयो होला तर हामीलाई त्यस्तो भएन । किनभने हामीले वर्षौंदेखि त्यही कुरा भोग्दै आएका छौं । हामी मान्छे भएर मान्छेलाई छुन नहुने अवस्थामा छौं । मान्छे भएर मान्छेको घरभित्र जान नसकिने, मन्दिरमा जान नसकिने, पानी पँधेरोमा जान नसकिने ! हामीले छोएको खान नहुने चलन छ । अछुत भनेर यस्ता धेरै हेपाइ, चेपाइहरू हामीले सहँदै आयौं । म पनि मान्छे हुँ । मन्दिरमा, पाटीपौवामा हामीलाई कसैले रोकदाखेरि मन खिन्न हुन्छ ।

**लकडाउनले हामीलाई
आफूसँग केही पनि रहेनछ
भन्ने महसुस गरायो ।
यस्तोमा अब आन्दोलन
नगरी नहुने भयो भनेर
हामी सुर्खेतमा कर्णाली
प्रदेशका मुख्यमन्त्रीको
कार्यालय अगाडि धर्ना
बस्यौं । पसिना बगाएर
खान्छौं, रोजगारी देऊ
भन्थौं । छोराछोरीलाई
पढाउन चाहन्छौं, शिक्षाको
व्यवस्था गरिदेओ भन्थौं ।**

पछिल्लो समय बादी भन्ने बित्तिकै हाम्रा आमा, दिदीबहिनीहरूले यौन पेसा मात्र गर्छन् भन्ने ठानिन्छ । आममानिस र सरकारको यस्तो दृष्टिकोणले हामीलाई सधैं घोचछ । उनीहरू यस्तो ठान्छन्, मानौं हामी अर्कै ग्रहबाट यहाँ भरेका हौं । तर, हामी यही भूमिमा बसेको निकै भयो । वर्षौंदेखि राज्यले बिर्सैको एक सीमान्तकृत

समुदायलाई लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा पनि अगाडि ल्याउन केले रोक्यो ? हामी यो देशमा आत्मसम्मानसहित बाँच्न चाहन्छौं । हामी पनि यो देशका नागरिक हौं; हामीले पनि अरूले जस्तै हक, अधिकार र इज्जत पाउनुपर्छ । बादी समुदाय यो राज्यभित्र किन नअटाएको ? कि राज्यले नै हामीलाई अटाउन नचाहेको हो ? हामीलाई राज्यले बहिष्कार नै गरिरहेको महसुस हुन्छ, अचेल । हामीलाई नागरिक नै ठानिँदैन ।

वाद्य सामग्री बनाउने र बजाउने भएका कारण हामीलाई बादी भनियो । पहिले पहिले बादीहरू राजा-महाराजाहरूका दरबारमा हुने विवाह, पास्नीजस्ता शुभकार्यमा मनोरञ्जन दिने गर्थे । बादीको मुख्य पेसा काठ र छालाका वाद्य सामग्री बनाउने हो । समयसँग परम्परागत पेसाबाट विस्थापित भएपछि बादीहरू जीवन धान्नका लागि माछा मार्न, गिट्टी-बालुवा कुट्न, घुमन्ते भएर माग्न बाध्य भए । तर बढ्दो सहरिकरण र विकास-निर्माणका कारण यस्ता कामहरूबाट पनि बादी समुदाय विस्थापित हुँदै छ ।

खोलानालामा माछा लाम्न छाडे, बालुवा-गिट्टीमा ठेक्कापट्टा लाम्न थाल्यो र अब मागेर खान पनि पुग्दैन । बादीहरू सबैतिरबाट मारमा परेका छन् । आफ्नो स्थायी बसोबास, जग्गा जमिन र काम नहुँदा बाँच्नका लागि 'मर्न'भन्दा बहुलाउनु बेस' भन्दै कैयौं दिदी बहिनीले बाध्य भएर देहव्यापार अपनाएको भेटिन्छ । हामी बादीहरूले गाँस, बास र कपासकै लागि सङ्घर्ष गरिरहेका हौं । वर्षौंसम्म खाना र छानाकै लागि मात्र बारबार सडकमा उत्रनुपरेपछि हाम्रो आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, शैक्षिक र सांस्कृतिक विकास कहिले हुने ? यस विषयमा राज्य र सरोकारवालाहरूको ध्यान कहिले पुग्ने ?

सोह्र दिनको लगातारको आन्दोलनपछि कर्णाली सरकार र बादी समुदायको वार्ता टोलीबीच पाँचबुँदे सहमति भएसँगै सडकबाट बल्लतल्ल उठेर हामी घर पुगेका छौं । सहमति त भयो तर यसको कार्यान्वयन हुन्छ भन्नेमा हामी ढुक्क छैनौं । सरकारले माग पूरा गर्छ भन्नु सकारात्मक हो तर यो आन्दोलन रोकिएको छैन । आन्दोलन निरन्तर चलिरहनेछ ।

साभार : कान्तिपुर दैनिक । चैत्र ६, २०७७

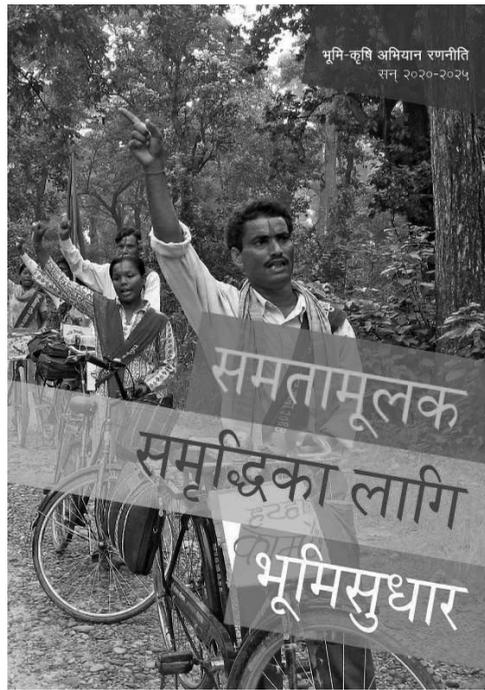

सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्रको नयाँ रणनीतिपत्र (२०२०-२०२५)

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रले सन् २०२० देखि २०२५ सम्मका लागि भूमि(कृषि अभियान रणनीति तर्जुमा गरेको छ। यो रणनीति संस्थाको मार्गदर्शन हो। यसमा संस्थाले विगतमा हासिल गरेको अनुभव र संस्थाको जीवनमा आएका विविध उतारचढावबाट प्राप्त सिकाइलाई पनि आत्मसात गर्ने प्रयास गरेको छ।

विगतमा सन् २०१४ देखि २०१९ सम्म संस्थाको रणनीति रहेकामा सो रणनीति कार्यान्वयनमा गएको करिब एक वर्षपछि विनाशकारी भूकम्पका कारण त्यसको प्रत्यक्ष असर रणनीति कार्यान्वयनमा पनि पच्यो। संस्थाका धेरै काम उदार, राहत, पुनर्लाभ तथा पुनर्निर्माणमा व्यथित भयो। यसै परिप्रेक्ष्यलाई मध्यनजर गरेर विगतका अनुभवलाई समेत समेटि यो रणनीतिपत्र तयार गरिएको हो।

संस्थाको रणनीति तयार पार्ने क्रममा आवश्यकताअनुसार जिल्ला तथा समुदाय तहको भ्रमण गरी जिल्ला तथा स्थानीय तहका भूमि अभियानमा संलग्न भूमि अभियानकर्मीसँग छलफल गरी आवश्यक सूचना सङ्कलन गरिएको थियो। यो रणनीति तयार पार्ने क्रममा सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्रका कार्यकारी समितिका पदाधिकारी, राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्चका पदाधिकारी लगायतसँग आवश्यक सूचना

सङ्कलन गरिएको थियो।

यो रणनीतिले सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रको आगामी सपना समृद्धिका लागि समतामूलक भूमि सुधार रहेको छ। समतामूलक समृद्धिका लागि भूमि सुधारले धेरै कुरा बोलेको छ। नेपाल सरकारले राखेको 'समृद्ध नेपाल र सुखी नेपाली' को दीर्घकालीन लक्ष्यमा पुनका लागि भूमि सुधार नभई हुँदैन। भूमि सुधार त्यसमा पनि अभ्र गरिब, सीमान्तकृत, पछाडि पारिएका वर्गलाई राज्यको मूलधारमा नल्याइकन समृद्धिको लक्ष्य पूरा हुन सक्दैन। यो रणनीतिक योजनामार्फत संस्थाले खोजेको समृद्धिले

समाजका सबैले वर्ग क्षेत्र, लिङ्गको समृद्धि उल्लेख गरेको हो। यो रणनीतिक योजनाले राखेको लक्ष्यले नेपालको संविधान, नेपाल सरकारले राखेको लक्ष्यलाई समेत समेटेको छ।

मूलतः यो रणनीतिपत्रको सुरुमा नै संस्थाका मूल्य/मान्यता उल्लेख गरिएको छ। सामाजिक न्याय, अहिंसा, सरलता र पारस्परिक सम्मान, समानुभूति र पक्षधरता, आत्मनिर्भर र अन्तरनिर्भरता, नतिजामुखी, गुणस्तरीय र उत्कृष्टतालाई संस्थाले आफ्नो मूल्य र मान्यतालाई अगाडि सारेको छ। रणनीतिपत्रले सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्ने भूमि कृषि व्यवस्था, भूमि कृषिका सम्बन्धमा संवैधानिक तथा नीतिगत प्रतिबद्धता, कृषि कर्ममा संलग्न जनसङ्ख्या साक्षर र सङ्गठित हुँदै गएको, सङ्घीय तथा विकेन्द्रीकृत राज्यव्यवस्था सुदृढीकरणलगायतलाई भूमि कृषि अभियानको अवसरका रूपमा रहेको छ। यसैगरी रणनीतिपत्रमा राज्यको अस्पष्ट तथा दुलमुले नीति, ग्रामीण क्षेत्रमा भूमि कब्जा, खाद्य सम्प्रभुता कमजोर हुँदै जाने क्रम, कृषिमा राज्यको भूमिका र लगानीको अभाव, कमजोर सुशासन र प्रगतिशील भूमि सुधार राजनीतिक मुद्दा नबन्नु जस्ता चुनौती विद्यमान रहेको पनि उल्लेख गरिएको छ।

संस्थाले भूमि कृषि अभियानको रणनीतिपत्र (२०२०-२०२५) मार्फत पाँचवटा आगामी रणनीतिक प्राथमिकताहरू तोकेको छ। ती पाँच रणनीतिक प्राथमिकताहरूलाई बुँदागतरूपमा निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ।

- भूमि कृषि आन्दोलनको समग्र सुदृढीकरण र विस्तार
- भूमि कृषि सवालमा ज्ञान निर्माण, कार्यगत अनुसन्धान र प्रकाशन
- भूमि कृषिसम्बन्धी नीतिगत बहस र सुशासन प्रवर्धन
- दिगो कृषि, कृषि सहकारी र सुरक्षित जीविका प्रणालीको विकास
- भूमि कृषि सवालको विश्वव्यापी आन्दोलन र सञ्जाल सुदृढीकरणमा योगदान।

जिल्ला अगुवा कार्यकर्ता भेला

राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च, नेपाल र सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रको सहयोग र जिल्ला मञ्चहरूको आयोजनामा जिल्ला अगुवा कार्यकर्ता भेला भयो । ७ वटै प्रदेशका ३१ जिल्लामा भेला आयोजना भएका हुन् । फागुन १६ देखि सुरु जिल्ला भेला अभियान फागुन महिनाभर चलेको थियो ।

प्रदेश १ का भापा, सुनसरी, उदयपुर र मोरङ, प्रदेश २ का सप्तरी, धनुषा, महोत्तरी, रौतहट, सर्लाही, पर्सा र बारा, वाम्पती प्रदेशका सिन्धुली, सिन्धुपाल्चोक, ललितपुर, रसुवा, नुवाकोट र मकवानपुर, गण्डकी प्रदेशका गोरखा र कास्की, लुम्बिनी प्रदेशका नवलपुर, परासी, कपिलवस्तु, रुपन्देही, दाङ, बाँके र बर्दिया, कर्णाली प्रदेशको सुर्खेत र सुदूरपश्चिम प्रदेशका कैलाली, कञ्चनपुर, बैतडी र डडेल्धुरामा जिल्ला अगुवा कार्यकर्ता भेला आयोजना भएको थियो ।

३१ जिल्लामा भएको भेलामा १८९०, ७९० महिला, ११०० पुरुष, ६८२ दलित, ७६२ जनजाति र ४४६ ब्राह्मण/क्षत्री सहभागी थिए ।

जिल्ला तहका अगुवालार्ई भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को आठौँ संशोधन, भूमिसम्बन्धी नियमावली, भूमि आयोगको कार्यदेश र कार्यविधिका व्यवस्थाबारे स्पष्ट पार्ने, भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग, जिल्ला समिति र भूमि अधिकार मञ्चको समन्वय र सहकार्य बढाउने,

सङ्गठन सुदृढीकरण र भूमिहीन, सुकुमबासी, अव्यवस्थित बसोबासीहरूको लगत सङ्कलनका लागि अगुवा परिचालनको योजना तयार गर्ने मुख्य उद्देश्य राखी भेलाहरू आयोजना गरिएको थियो ।

जिल्ला जिल्लामा गरिएको भेलाबाट भूमि अधिकार मञ्च, यसका अगुवा र गाउँ मञ्चका अगुवाहरूमा भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को आठौँ संशोधन, भूमिसम्बन्धी नियमावली, भूमि आयोगको कार्यदेश र कार्यविधिका व्यवस्थाबारे स्पष्टता आएको छ । साथै भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग, जिल्ला समिति र भूमि अधिकार मञ्चबीचमा अन्तरक्रिया भएको छ । भविष्यमा समन्वय र सहकार्य गरी अघि बढ्ने छलफल भएको छ । भूमिहीन, सुकुमबासी, अव्यवस्थित बसोबासीहरूको लगत सङ्कलनका क्रममा भएका समस्याहरू, बाँकी रहेका सवाल र समस्याहरूको विषयमा भेलाहरूमा प्रशस्त छलफल भएका छन् ।

हरेक जिल्ला तहमा भएका भेलामा भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोगका जिल्ला समितिका पदाधिकारीहरू र स्थानीय जनप्रतिनिधिहरूको पनि उल्लेखनीय सहभागिता थियो । जसबाट त्यहाँ उठेका कतिपय सवालमा समितिका पदाधिकारी तथा प्रतिनिधिहरूमार्फत जिज्ञासा मेटाउन र भविष्यमा सहकार्य गरी समस्याहरू समाधान गर्ने सहमतिहरू पनि भएका छन् ।

सबै जिल्लामा अहिलेको अवस्थामा भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग र स्थानीय तहसँग समन्वय गरी अघि बढ्नका लागि मञ्चका अगुवाहरूले गर्ने कामको योजना पनि तय भएको छ ।

नेपाल सरकारले गत २०७७ माघ १५ गते ७७ वटै जिल्लामा भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान गर्नका लागि जिल्ला समितिहरू गठन गरेपछि सबै जिल्लामा भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीको लगत सङ्कलन कार्य सुरु भएको छ ।

सरकारले गत २०७६ साल चैत ९ गते केन्द्रमा भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान आयोग गठन गरेको थियो । आयोगले १ वर्ष पहिलेदेखि नै काम सुरु गरेको भए पनि त्यसको भण्डै १ वर्षपछि मात्र जिल्ला तहमा समितिहरू बनेका थिए । सरकारले प्रत्येक जिल्लामा अध्यक्ष, विज्ञ सदस्य र सदस्य रहेको तीन सदस्यीय समिति गठन गरेको छ । आयोगको गठन आदेश २०७६ अनुसार जिल्ला समन्वय अधिकारी सदस्य सचिव रहने गरी समितिको कार्यालयमा सचिवालय तोकेको छ । आयोगमा पदेन सदस्यका रूपमा मालपोत, नापी र डिभिजन वन कार्यालय रहने व्यवस्था गरेको छ । समितिले सबै जिल्लामा काम सुरु गरेको छ ।

नेपाल सरकारले मुलुकभर रहेका भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीहरूको समस्या समाधानका लागि काम गर्ने गरी अधिकार सम्पन्न आयोग गठन गरेको छ । यसै सन्दर्भमा भूमि आयोगले अघि बढाएको लगत सङ्कलनको काम के/कसरी अघि बढिरहेको छ, जिल्ला तहमा भूमि अधिकार मञ्चका अगुवाहरूको सक्रियता के/कस्तो छ र भविष्यमा कसरी सक्रियरूपमा अघि बढ्ने जस्ता विषयमा छलफल गर्न तथा प्रशिक्षण दिनका लागि ३१ जिल्लामा अगुवा कार्यकर्ता भेला भएको थियो । जिल्ला भेलाका क्रममा उठेका कतिपय प्रश्नका जिज्ञासा छलफलकै क्रममा समाधान भएको थियो ।

भूमिहीन दलित, भूमिहीन सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीको लगत सङ्कलनको क्रममा देखिएका समस्याहरू र समाधानको लागि प्रस्तावित विकल्पहरू

(सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र र राष्ट्रिय भूमि अधिकार मञ्च, नेपालले संयुक्त रूपमा गरेको जिल्ला तहको छलफलका क्रममा उठेका सवाल र उक्त सवाल अनुसारको समस्या समाधानको लागि प्रस्तावित विकल्पहरू)

क्र.स.	सवालहरू	समाधानका लागि विकल्पहरू
१.	आवास पुनर्वास आयोजनाको जग्गामा बस्दै आएका भूमिहीन, सुकुमबासीले आयोजनाबाट जग्गा पाउने की आयोगमार्फत वितरण हुने ? उनीहरूले अहिले फारम भर्न पाएका छैनन् ।	यस्तो समस्यामा रहेका भूमिहीन सुकुमबासीको पनि लगत सङ्कलन गर्ने । आयोजनासँग समन्वय गरी बसोबासको आधारमा जग्गाधनी प्रमाण पूर्जा वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
२.	राष्ट्रिय निकुञ्ज, संरक्षित क्षेत्र र मध्यवर्ती क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका भूमिहीन, सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीको जग्गा दर्ता गर्दा कतिपय ठाउँमा निकुञ्ज र वन कार्यालयले जग्गा दिन हुँदैन भनेर सामुदायिक वन समितिलाई परिचालन गरेर तारबार लगाउने जस्तो कार्यहरू पनि हुन थालेका छन् ।	आयोगले पत्राचार गरी यस्तो क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका परिवारलाई पनि लगत सङ्कलन कार्यमा सहभागी गराउने । विवरण लिन मद्दत गर्ने । बसोबास र आमोद कमोद गर्दै आएको आधारमा सो ठाउँबाट बेदखल गराउन भइरहेका प्रयत्नहरू रोक्ने । राष्ट्रिय निकुञ्ज विभाग, वन विभाग र मन्त्रालयसँग समन्वय गरी यस्तो संरक्षित क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका परिवारलाई पनि व्यवस्थापन गर्ने । आवश्यक परेमा कानुन संशोधन गरी समस्या समाधान गर्ने । मध्यवर्ती क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएकाहरूलाई सोही स्थलमै जग्गा दर्ता गरिदिने । राष्ट्रिय निकुञ्ज र संरक्षित क्षेत्रका भूमिहीनलाई विकल्प दिएर व्यवस्थापन गर्ने ।
३.	भूमिहीन सुकुमबासी परिवार बसोबास गर्दै आएको जग्गा विभिन्न समयमा चोरी दर्ता भएका छन् । तर मानिसहरू लामो समयदेखि त्यहाँ बसोबास गर्दै आएका छन् ।	चोरी दर्ता खारेज गरिदिने र बसोबास र भोगचलनको आधारमा जग्गा दर्ता गराई लालपुर्जा दिने । त्यस्तो ठाउँमा भूमिहीन सुकुमबासीलाई बसोबास गराउने ।
४.	बाढी पीडितको लागि भनि २०५७ सालमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, नवलपरासीको नाममा अधिग्रहण भएको जग्गा पीडित परिवारले पाउन सकेका छैनन् । उनीहरूको नाममा अन्यत्र जग्गा छैन । यहाँ लगत सङ्कलन पनि गरिएको छैन ।	आयोगले पत्राचार गरी यस्तो क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका परिवारलाई पनि लगत सङ्कलन कार्यमा सहभागी गराउने । विवरण लिने । नवलपरासी जिल्ला प्रशासनसँग समन्वय गरि जग्गा दर्ता गरी लालपुर्जा वितरण गर्ने ।
५.	आयोगले काम सुरु गरिरहेको छ, तर अहिले पनि बस्ती उठबास गराउन, जग्गा दर्ता गर्न भूमाफियाहरू चलखेल गरिरहेका छन् । चोरी दर्तामा सङ्कलनहरू, सामुदायिक वन समितिका पदाधिकारीहरू यस्तो कार्य गर्न खोजिरहेका छन् । (बाके, बर्दिया, कपिलवस्तु)	आयोगले जिल्ला प्रशासन कार्यालय र स्थानीय तहलाई पत्राचार गरी यस्तो क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका परिवारलाई सुरक्षित रहन मद्दत गर्ने । लालपुर्जा नपाउन्जेल उठबासका घटनाहरू हुन नदिन प्रयत्न गर्ने । भूमिहीन, सुकुमबासीहरू बसोबास गर्दै आएको स्थानको सार्वजनिक, सरकारी जग्गाहरू यदी दर्ताको प्रक्रियामा रहेछ भने पनि मालपोत कार्यालयलाई पत्राचार गरी रोक्का राख्ने ।
६.	बाँकेमा रहेको फारम बस्ती र उद्योगको नाममा भएको जग्गामा बसोबास गर्नेहरूको पनि उठबास हुने खतरा छ । त्यहाँ भूमिहीनलाई जग्गा नदिने भनेर भूमाफियाहरू बेलाबेला बस्तीमा गई धम्की दिन्छन् ।	आयोगले जिल्ला प्रशासन कार्यालय र स्थानीय तहलाई पत्राचार गरी यस्तो क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका परिवारको व्यवस्था नहुँदासम्म उठबासका घटनाहरू हुन नदिने । लगत लिने कार्य सुरु गर्ने । बसोबास गर्दै आएको जग्गामा बसोबासको आधारमा नै जग्गा दर्ता गराउने । वा नजिकै रहेको सरकारी जग्गामा बसोबासको व्यवस्था मिलाउने
७.	केही वडा अध्यक्षहरूले लगत सङ्कलन गर्न गएका सङ्कलकलाई सहयोग नगरी फिर्ता पठाएका छन् । भूमिहीन सुकुमबासीले फारम भर्न पाएका छैनन् । (बाँके)	लगत लिन ढिलाई गरिरहेका वा प्रक्रियामा असहयोग गरेका भूमिहीन, सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीलाई जिल्ला समितिमा निवेदन दिन मिल्ने व्यवस्था गर्ने ।
८.	अव्यवस्थित बसोबासीले जग्गा कम पाउँछन् भन्ने थाहा पाएपछि भूमाफियाले चलखेल गरी ऐलानी जग्गाहरू किनवेच भएको छ ।	स्थानीय तहलाई पत्राचार गरी त्यस्तो कार्य रोक्न प्रयास गर्ने । स्थानीय सञ्चार माध्यममार्फत सूचनाहरू प्रसारण गरी जग्गा किनवेचमा रोक लगाउने ।

९.	लुम्बिनी प्रदेशमा वन अधिकृतहरूले वन क्षेत्रको जग्गा दिने निर्णयमा हस्ताक्षर नगर्ने भनेका छन् । यसो हुँदा अभिलेखमा वन क्षेत्र भनिएको तर आवादी भैरहेको जग्गामा बसोबास गर्ने भूमिहीन सुकुमबासीहरूको जग्गा दर्ता हुने कार्यमा समस्या आउन सक्छ ।	आयोगले वन विभाग, वन मन्त्रालयसँग समन्वय गरी ऐन र कार्यविधिअनुसार हुने कार्यमा समन्वय गर्नको लागि पत्राचार गर्ने वातावरण बनाउने ।
१०.	केही स्थानीय तहले निवेदनको लागि सिफारिस दिँदा शुल्क लिने गरेको गुनासो छ । यो तिर नसक्नेहरू समस्यामा परेका छन्, फारम भर्न सकेका छैनन् ।	भूमिहीन, सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीको लगत सङ्कलनको क्रममा गरिनुपर्ने सिफारिसहरू, मुचुल्काहरू तयार गर्दा निःशुल्क गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्ने । सोको लागि सबै स्थानीय तहमा यस प्रयोजनाका लागि पत्रचार गरिदिनुपर्ने ।
११.	नागरिकता नभएको भूमिहीन सुकुमबासीले लगत सङ्कलनको क्रममा निवेदन फारम भर्न पाएका छैनन् । महिलाहरू विभिन्न हिसावले पीडित भई श्रीमानसँग छुट्टिभन्नु भई बसेका तर, कानुनीरूपमा नछुट्टिएहरूसँग नागरिकता छैन, यसो हुँदा उनीहरू पनि लगत सङ्कलनको क्रममा छुटेका छन् ।	स्थानीय जिल्ला प्रशासन कार्यालयसँग समन्वय गरी मिल्ने हकसम्मको लागि नागरिकता बनाउनको लागि समन्वय गर्ने । नागरिकता नभएका तर बसोबास गर्दै आएका भूमिहीन, सुकुमबासी र अव्यवस्थित बसोबासीको जिल्ला आयोगमार्फत निवेदन सङ्कलन गर्ने । यसमा वडाको सिफारिस अनिवार्य लिने ।
१२.	बसाई सराईको प्रमाण पत्र, विजुली बत्तिको कर तिरेको रसिद नहुनेले पनि लगत सङ्कलनको क्रममा छुटेका छन् ।	यस्तो प्रमाण जुटाउन नसक्नेहरूको हकमा सर्जिमिन मुचुल्का तयार गरी सो आधारमा लगत सङ्कलन गर्ने । स्वःघोषणा पत्रहरू तयार गरी हस्ताक्षर गराई लगत सङ्कलनमा सहभागी गराउने ।
१३.	मजदूरी गर्न घर बाहिर गएकाहरूले फारम भर्न छुटे । उनीहरूले सूचना थाहा पाएनन्, मिति सकिएपछि आउँदा, फारम भर्न दिएन ।	यसरी छुट्टमा परेकाहरूलाई पुनः १ हप्तादेखि १५ दिनसम्मको लागि सूचना जारी गरिदिने ।
१४.	भूमिहीन हो, श्रीमान् श्रीमती विदेश गएको छ, घरमा भएको नाबालक छोराछोरीले फारम कसरी भर्न पाएका छैनन् । छुट्टमा पर्ने अवस्था छ ।	घरमुलीको मन्जुरीनामा मगाई हाल घरमा भएको नाबालक, संरक्षकले भएपनि हक खुल्ने प्रमाणको कागजात राखी लगत सङ्कलनमा समावेश गरिदिने ।
१५.	पहिलेको आयोगले वितरण गरेको सेतो लालपुर्जा भएका घरधुरीहरूले किनवेच गरेको जग्गाको कागजात छ तर, फेरी पनि त्यो विक्री गर्ने र खरिद गर्ने दुवैले एउटै जग्गामा दावी गर्दै निवेदन हाल सिफारिस माग गरेका छन् ।	भोगको आधारमा लगत सङ्कलन गर्ने र सोही अनुसार जग्गा दर्ता गर्ने । किनवेच क्रममा तयार गरिएको कागजात सङ्कलन गर्ने ।
१६.	केही स्थानीय तहमा लगत सङ्कलकहरू नयाँ व्यक्तिहरू राखेको कारण अलमल भएको देखिएको छ । मिल्ने मिल्नेको मात्र फारम भरिएको छ । समस्या भएकाहरूलाई त्यसै छाडिएको छ ।	दक्ष र अनुभवी व्यक्तिहरूलाई लगत सङ्कलनमा खटाउने । राम्रोसँग प्रशिक्षण दिएर मात्र लगत सङ्कलन कार्यमा खटाउने ।
१७.	स्थानीय तहले सम्झौता गर्न नमानेको र लगत सङ्कलनको काम सुरु नै नभएको स्थानीय तहमा बसोबास गर्नेहरू मर्कामा छन् । जग्गा पाउने अधिकारबाट वञ्चित हुने अवस्था छ ।	आयोगले सम्झौता गर्न बाँकी रहेका स्थानीय तहलाई पत्राचार गर्ने । समन्वय गर्ने । यदी नमानेमा जिल्ला आयोगमार्फत लगत सङ्कलनको प्रक्रिया अघि बढाउने ।
१८.	स्थानीय तहले शहरीकरणको परिभाषा अनुसार नगरपालिका क्षेत्रमा बस्ने र ऐलानी, नदी उकासको जमिनमा बसोबास गर्नेहरूले खेती गरिरहेको जग्गा छाड्नुपर्ने हो की भन्ने चिन्ता गरेका छन् ।	बसाबोसको आधारमा र भोग गर्दै आएको जग्गा मापदण्डभन्दा बढी नहुने गरी दर्ता गरिदिनुपर्छ ।
१९.	बाढी, पहिरो तथा सडक विस्तार/निर्माणका कारण जमिन गुमाई भूमिहीन भएकाले कस्तो लगत लिन/फारम भर्ने अन्यौल	उनीहरूलाई पनि भूमिहीन सरह मानि लगत लिने । बसोबासको आधारमा अन्यत कहीं कतै जग्गा जमिन नभएमा भूमिहीन सरह जमिन उपलब्ध गराउने ।
२०.	कानून बमोजिम अंशबण्डा नगरेका तर लामो समयदेखि भिन्न बसोबास गरिरहेका परिवारको हकमा जग्गा दर्ता गर्न कठिनाई	स्थानीय तहको सिफारिस र सर्जिमिन मुचुल्काको आधारमा नयाँ परिवार कायम/मानी लगत सङ्कलन गर्ने । पारिवारिक संरचना भइसकेका (विवाह भई, छुट्टी भिन्न भई बसेको) लाई पनि जग्गा (घडेरी/कृषि जमिन) उपलब्ध गराउने ।

विभिन्न जिल्लाका अगुवा कार्यकर्ता भेला

रसुवा

ललितपुर

बैतडी

डडेलधुरा

धनुषा

सप्तरी

दाड

बर्दिया